

מ ס פ ר

21

ירושלים, אב תש"ס, אוגוסט 2000

נ י י ר ע מ ד ה

השסע החברתי-כלכלי בישראל

איריס ג'רבי

גל לוי

בהנחיית

פרופ' רות גביזון

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות, באמצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

בנוסף לכך מממש המכון הישראלי לדמוקרטיה את שליחותו על-ידי מידע משווה בנושאי החקיקה ודרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים שונים. כמו כן הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על-ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי-ביצוע ואנשי אקדמיה, ועל-ידי פרסום מחקריו.

עורך הספרייה: אורי דרומי
עריכה לשונית: אביטל רגב, יעל מושיוב
עיצוב ועריכה גרפית: דינה שר-רהט
נדפס בתש"ס בדפוס העיר העתיקה, ירושלים
© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה

איריס ג'רבי היא מחברת הספר **המחיר הכפול – מעמד האישה בחברה הישראלית ושרות הנשים בצה"ל**, דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ולשעבר עמיתת מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה.

גל לוי הוא דוקטורנט ב-London School of Economics and Political Science, מרצה במכללת עלמא ולשעבר עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה.

הדברים המתפרסמים בניירות העמדה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

מבוא	עמ' 5
פרק ראשון: עוני ואי-שוויון	עמ' 9
א. מדידת העוני	עמ' 11
ב. אי-שוויון בחלוקת ההכנסות	עמ' 17
פרק שני: ריבוד ואי-שוויון	עמ' 27
א. מזרחים	עמ' 29
1. בידול גיאוגרפי –	
מדיניות פיזור אוכלוסין ובעלות על דיור	עמ' 32
2. מבנה מעמדי-תעסוקתי	עמ' 37
3. חינוך והשכלה	עמ' 42
4. פערי הכנסות	עמ' 48
5. סיכום	עמ' 52
ב. ערבים	עמ' 53
1. בידול גיאוגרפי –	
מדיניות פיתוח ומאפייני דיור	עמ' 54
2. שוק העבודה	עמ' 58
3. ממדי העוני וחלוקת ההכנסות	עמ' 61
4. חינוך	עמ' 62
5. סיכום	עמ' 66
ג. חרדים	עמ' 67
1. בידול גיאוגרפי –	
סגרגציה מרצון והשפעתה על מאפייני הדיור	עמ' 68
2. תעסוקה ועוני	עמ' 69

עמ' 72	3. חינוך והשכלה
עמ' 73	4. סיכום
	פרק שלישי: אי-שוויון מעמדי, דפוסי הצבעה ומחאה
עמ' 75	
עמ' 85	סיכום
עמ' 89	נספחים
עמ' 97	הערות
עמ' 101	מקורות
עמ' 117	רשימת ניירות העמדה של המכון הישראלי לדמוקרטיה

מבוא

נייר עמדה זה בוחן את המבנה הריבודי במדינת ישראל תוך התמקדות בשסע החברתי-כלכלי. הדיון מתבסס על ספרות מחקרית קיימת ועל ידע מצטבר, שעניינם העוני, אי-השוויון בחלוקת ההכנסות ובנכסים, וכן הפערים בחינוך ובתעסוקה. השסע החברתי-כלכלי, הנובע משליטה דיפרנציאלית של קבוצות אוכלוסייה מסוימות על משאבים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, חופף חלקית לשסעים מרכזיים אחרים בחברה הישראלית, כגון השסע העדתי, השסע הלאומי והשסע הדתי. חיבור זה יעסוק בחפיפה הזאת ובמשמעויותיה.

ניתן לתאר את המציאות החברתית-כלכלית באמצעות שתי גישות. הראשונה שבהן מעמידה במרכזה את המונח "קו העוני", היוצר חלוקה דיכוטומית של אוכלוסיית המדינה לעניים וללא-עניים. המדינה, על-פי הגישה הזאת, נדרשת להבטיח לפרטים החיים בה רשת ביטחון בתחום הרווחה, המושגת באמצעות קצבאות הכנסה שונות, או דמי אבטלה. בשנות ה-50 וה-60 חל שינוי ביחס לסוגיית העוני, ונשללה הגישה האבסולוטית, כי ניתן להסתפק בהבטחת מינימום למחיה. הטענה של דורשי הרפורמה הייתה, שצורכיהם של בני-האדם בחברה המודרנית אינם קבועים ואבסולוטיים, אלא יחסיים וקשורים ברמת החיים של החברה (דורון, 1995, 84). גם עמדה זו הבחינה בין עניים ללא-עניים, אולם תומכה הכירו בדינמיות של קו העוני, המשתנה מתקופה לתקופה ומחברה לחברה. עיקרה הוא זיהוי האוכלוסייה הענייה ופיתוח מדיניות, שמגמתה היא צמצום מספרם של העניים.

הגישה השנייה מתמקדת במדידת אי-השוויון החברתי. גישה זו מתייחסת לרצף החברתי-כלכלי כולו ומאפשרת, באמצעות מדידת חלוקת ההכנסות¹ בחברה כולה, לברר את היקפם ועצמתם של הפערים בין הקבוצות החברתיות השונות. בדרך זו אפשר ללמוד לא רק על העניים, אלא בעיקר על מידת הקוטביות בין האוכלוסיות החלשות לחזקות ועל אופיו של המבנה הריבודי כולו.

אחד המדדים המקובלים בישראל להערכה כמותית של אי-השוויון הנו מדד גיני. ניתוח ערכי המדד במשך השנים מאפשר לעמוד על מגמות שינוי

לאורך זמן ולהעריך את מצבה של מדינת ישראל ביחס למדינות אחרות. בהקשר הזה נידונה השפעת מדיניות הרווחה (באמצעות מערכת תשלומי ההעברה) ומדיניות המיסוי על ממדי אי-השוויון בישראל.

בפרק הראשון של חיבור זה נבחן את הנושא משתי הגישות. תחילה יוגדר "קו העוני" במדינת ישראל ותוסבר שיטת חישובו. בהמשך יובאו נתונים והערכות ביחס להיקף העוני ולגורמיו בישראל. הנתונים האלה ייבחנו תוך השוואה למדינות מערב-אירופה וארצות-הברית. אחר כך נבחן את השינויים במגמות אי-השוויון בישראל.

הפרק השני בחיבור זה עוסק בקשר שבין מאפיינים שונים של קבוצות אוכלוסייה מובחנות לבין מעמדן החברתי-כלכלי. לשם כך, נבחנו שלושה צירים חברתיים מרכזיים: אשכנזי/מזרחי, יהודי/ערבי וחילוני/דתי. הצירים האלה ייבחנו בחתכי משנה של הכנסה, תעסוקה, דיור, חינוך והשכלה. מהממצאים ניתן ללמוד על מידת ההומוגניות מבחינת המאפיינים החברתיים-כלכליים של שלוש קבוצות אוכלוסייה מובחנות – המזרחיים, הערבים והחרדים – ועל מידת האינטגרציה שלהן בחברה הישראלית, כלומר, על מיקומן היחסי במבנה הריבודי. יש לציין, שההחלטה להתמקד בצירים האלה, הותירה מחוץ לגבולות הדיון דיכוטומיות חברתיות אחרות כמו: נשים/גברים, מבוגרים/צעירים, ותיקים/עולים חדשים וכדומה. הפרק השני מתמקד אפוא בשאלה אילו אוכלוסיות הן הדומיננטיות ואילו הן הכפופות (subordinated). השאלה הזאת משיקה לסוגיות ערכיות, שעניינן צדק חברתי. אין זה מפתיע, לכן, שפרשנות הנתונים טעונה מבחינות רגשית ופוליטית כאחת, וכי היא שנויה במחלוקת.

הגישה הליברלית מניחה, כי התפלגות היכולות והכישורים של היחידים באוכלוסייה אינה קשורה להשתייכות קבוצתית. על-פי הגישה הזאת, אם ערוצי הניעות יהיו פתוחים לכול במידה שווה, ייווצר פיזור אקראי של נציגי הקבוצות השונות בתחומי תעסוקה שונים, בדרגות האחריות המקצועית, באזורי המגורים, בהישגי ההשכלה וכדומה. כך, גם אם אין שוויון בהישגיהם של הפרטים, דמותה של החברה השוויונית, על-פי התפיסה הליברלית, נבחנת בהזדמנויות ולא בתוצאות. לעומת זאת, בחברה לא-שוויונית, קבוצות חברתיות מסוימות מיוצגות בשיעורים גבוהים במיוחד ולאורך זמן בתחומי תעסוקה נחותים ובדרגות זוטרות, הן נוטות להתגורר באזורים פריפריאליים וההישגים הלימודיים של חבריהן נמוכים. מהמצב הזה ניתן להסיק, כי קיימת אפליה – מכוונת, או לא-מכוונת. אולם, יש להדגיש, הנטייה של קבוצות מסוימות להתגורר

באזורים מובחנים יכולה להיות תוצאה של העדפה חברתית, או תרבותית ולאו דווקא של אפליה.

הנחת היסוד לבחינת אי-השוויון, על-פי הגישה הליברלית, היא, שהמדינה והשוק אדישים למאפיינים של השתייכות תרבותית ומוצא אתני. כך, גישה זו נוטה להתעלם מתפקידה החברתי של קבוצת ההשתייכות בקביעת מיקומם של יחידים בחברה בשעה שהיא בוחנת את מצבם החברתי-כלכלי. בפרק זה נבקש לעמוד על דפוסי אי-השוויון הקיימים בחברה, ומהם נבקש להסיק על מבנה ההזדמנויות בחברה הישראלית. ייבחנו במיוחד השלכות השתייכותם של יחידים לקבוצות חברתיות מסוימות על ההזדמנויות והאפשרויות הפתוחות בפניהם.

הפרק השלישי סוקר את הספרות העוסקת בקשר שבין מעמד ודפוסי הצבעה ומחאה. על-פי ליסק, "קיומם של מתאמים סטטיסטיים בין מעמד נמוך, מצוקה כלכלית ותחושת קיפוח חברתי, על רקע מחסומי ניעות כלפי מעלה, לבין עמדות אידיאולוגיות ופוליטיות הוא תופעה נפוצה למדי" (ליסק, 1993, 146). לנוכח ממדי האבטלה ההולכים וגדלים והפערים החברתיים המתרחבים, ננסה למצוא בספרות המחקרית הסבר לכך, שפוטנציאל המחאה החברתית אינו ממומש.

יש להדגיש, כי מכיוון שחיבור זה מציג נתונים ממחקרים רבים ומגוונים, אין אפשרות לעמוד בו על כל הטיעונים המופיעים בעבודות אלה. כמו כן, חיבור זה אינו מתיימר להציג תמונת מצב כוללת או עדכנית, של המציאות הנחקרת, אלא להצביע על המגמות הדומיננטיות, הבאות לידי ביטוי בעבודות השונות באופיין, אשר אף מציגות לעיתים תמונות שונות של החברה הישראלית.

עמוד ריק

בפרק זה נבחן את מידת אי-השוויון ואת ממדי העוני בישראל. נבדוק מהן מגמות השינוי ברמת אי-השוויון ובתחולת העוני לאורך זמן, ונברר את מצבה של מדינת ישראל בהשוואה למדינות אחרות, המוגדרות כמדינות רווחה. נתייחס להשפעה של מדיניות הרווחה ולהשלכותיה של מדיניות המיסוי על רמת הפערים הכלכליים בישראל.

מידת אי-השוויון בהתפלגות ההכנסות וממדי העוני נערכת, בעיקר, על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) וכן על-ידי המוסד לביטוח לאומי. יש להדגיש, שהנתונים המובאים בפרק זה לקוחים ממקורות וממאגרי נתונים שונים. לפיכך, יש מדדים המתייחסים להכנסה נטו ויש הבודקים הכנסה ברוטו. אי-ההתאמה בנתונים נובעת לעיתים מבעייתיות זו. עם זאת, המגמות המסתמנות מתיישבות, בדרך-כלל, זו עם זו. הנתונים הסטטיסטיים הכמותיים, המתארים את מידת אי-השוויון החברתי ואת היקף העוני ועומקו, מהווים בסיס להתוויית מדיניות, המכוונת לחלוקה מחדש של ההכנסות. מדיניות המיסוי ותשלומי ההעברה הם אמצעי מדיניות, המשפיעים על ממדיו הכלכליים של אי-השוויון.

הגדרת קו העוני במדינת ישראל מבוססת על גישה יחסית לעוני, כלומר, על התאמתו לשינויים החלים בהתפלגות ההכנסות בכלל האוכלוסייה. עם זאת, גובה ההכנסה, שעל-פיה מוגדר סף העוני, נקבע באופן שרירותי ומוחלט כאחוז מסוים מההכנסה החציונית במשק. על אף שהגישה היחסית מבטאת תפיסה רחבה ורב-ממדית של תופעת העוני הבאה לידי ביטוי במישורי חיים שונים – הכנסה, דיור, בריאות וכדומה – הרי שבפועל, המדידה מתייחסת רק להיבט ההכנסה של המשפחה. בישראל מקובל להתייחס להכנסות הכלכליות² (בתוספת תשלומי העברה ולאחר ניכוי מסים) כאל בסיס למדידת אי-השוויון בחלוקת ההכנסות ובהתפלגות העוני. בשל אי-הזמינות של נתונים שוטפים על תחומי חיים אחרים (לדוגמא, כתוצאה מאי-חובת דיווח לצורכי מס על רווחי הון), ובשל הקושי לבנות מדד מצרפי (אגרגטיבי) אחד, שישקף את רמת הרווחה בכל התחומים, נתוני העוני, הנמסרים אחת לשנה על-ידי המוסד לביטוח לאומי, מבוססים על סקר ההכנסות של הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה. האוכלוסייה הנסקרת כוללת את משקי הבית שהעומד בראשם שכיר, או לא עובד, או עצמאי.³

הסקר אינו כולל הכנסות משירותים-בעין. השירותים האלה כוללים חינוך, בריאות ושירותים ציבוריים אחרים, כמו תחבורה, שיכון, כבישים ועוד, שמהם נהנה הפרט ואותם הוא מקבל ללא תמורה ישירה, או במחיר מסובסד. על-פי ההערכות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, היוו השירותים-בעין ב-1995 תוספת הכנסה, ששיעורה הגיע ל-23% מההכנסה הפנויה של האוכלוסייה. ערך השירותים בתחומי החינוך והבריאות נאמד בכ-70% מכלל ההעברות של המדינה (המועצה הלאומית לצמצום פערים בחברה הישראלית ולמלחמה בעוני [להלן: המועצה לצמצום פערים], 1998, 37). יש הסבורים, כי אם מביאים בחשבון את השירותים האלה מצטמצם באופן ניכר פער ההכנסות, שכן שני העשירונים התחתונים נהנים בשיעור גבוה כמעט פי שלושה מהעשירון העליון משירותי בריאות וחינוך הניתנים ללא תשלום. לעומתם, יש הטוענים, כי מתן השירותים-בעין על-ידי המדינה נעשה אמנם לרוב באופן אוניברסלי, אולם היכולת לממש גבוהה יותר בקרב האוכלוסיות המבוססות. כך, העשירונים העליונים נהנים בדרך-כלל יותר משירותים כגון תחבורה, בריאות, שיכון, כבישים ואחרים. מכאן, כי ההוצאה הציבורית לשירותים האלה היא דווקא גרסיבית (שם, 38).

זיהויים של עניים בישראל מבוסס על שלושה עקרונות. הראשון, ראיית ההכנסה הפנויה של המשפחה, המוגדרת כהכנסה הכלכלית בתוספת תשלומי ההעברה ובניכוי המסים הישירים. השני, ראיית ההכנסה הפנויה החציונית כהכנסה המייצגת של כלל האוכלוסייה, ומשמעותה היא, שלמחצית מהאוכלוסייה יש הכנסה גבוהה ממנה, ולמחצית השנייה הכנסה נמוכה ממנה. קו העוני מוגדר כרמת ההכנסה השווה למחצית מההכנסה הפנויה החציונית. העיקרון השלישי הוא התאמת קו העוני לגודל המשפחה. התאמה זו מבוססת על ההנחה, שתוספת ההכנסה הנחוצה למשפחה כדי לשמור על רמת חיים קבועה פוחתת ככל שמספר הנפשות במשפחה גדל. על-פי הגישה הזאת, לכל נפש נוספת במשפחה יש השפעה שולית קטנה יותר מבחינת העומס המוטל על תקציב המשפחה. 'סולם שקילות' (אקוויוולנטיות) מאפשר להשוות בין רמות חיים של משפחות שגודלן שונה. לפי העיקרון הזה, מוגדרת משפחה בישראל כענייה כאשר הכנסתה הפנויה נמוכה מקו העוני המתאים לגודלה (המוסד לביטוח לאומי, 1998, 37-38). טבלה 1 מציגה את קו העוני על-פי ההכנסה החודשית ביחס

לגודל המשפחה. ב-1998 הייתה ההכנסה החודשית הממוצעת נטו למשק בית, שבראשו שכיר 8,610 ש"ח; ההכנסה נטו לנפש תקנית הייתה 2,840 ש"ח (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1998).

טבלה 1

קו העוני בישראל וזאתם לגודל המשפחה

[1997, ש"ח לחודש, נפשות תקניות]

נפשות במשפחה	1	2	3	4	5	6	7	8
הכנסה חודשית	1,315	2,104	2,788	3,366	3,945	4,471	4,997	5,470

מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1998, לוח 1, עמ' 39.

א. מדידת העוני

ממדיו הכמותיים של העוני מחושבים באמצעות כמה מדדים. המדד הנפוץ ביותר הוא זה המבטא את היקף העוני ומודד את תחולתו. המדד הזה מוגדר כשיעור המשפחות שהכנסתן נמוכה מקו העוני ביחס לכלל המשפחות באוכלוסייה. תחולת העוני מחושבת גם במונחים של מספר נפשות וילדים. ככל שאוכלוסיית העניים גדולה יותר, מקבל המדד ערך קרוב ל-1 (100%).

בשנים האחרונות פותחו מדדי עוני חלופיים, המשקפים בו-בזמן שלושה היבטים של התופעה: היקף העוני, עומק העוני ואי-השוויון בחלוקת ההכנסות בקרב העניים (אחדות וביגמן, 1987). אולם גם במדדים האלה אין מענה מספק לדילמות המרכזיות הקשורות בהגדרת העוני. למשל, המדדים האלה אינם משקפים, מעצם טבעם, את תחושת הניכור החברתי שיוצר העוני ואת אופני הנצחתו.

כמה שאלות עומדות ביסוד המחלוקת סביב תקפותם של מדדי העוני, כמו: מהם מאפייני העוני? ניתן להתייחס לעוני מן ההיבט הכלכלי, אך העוני בא לידי ביטוי גם בתחומים אחרים כגון: תרבות, אסתטיקה, מעמד חברתי וחינוך. העוני יכול לקבל ביטוי בחלק מהתחומים האלה, או בכולם יחד. על רקע זה, מתעוררת השאלה האם יש להביא בחשבון היבטים חברתיים, לא-כלכליים של העוני, כמו ביטחון בשכונה, משפחה יציבה ותומכת, תחושות חוסר אונים, ניכור וכדומה.

שאלה אחרת היא, האם נכון להתבסס על סקר ההכנסות, או על סקר ההוצאות של המשפחה? כלומר, האם רצוי להשתמש בצריכה בפועל, או בהכנסות כבסיס למדידת העוני? יש הטוענים, כי ההוצאות משקפות את רמת החיים בפועל בצורה טובה יותר. חסכוניות ורכוש מאפשרים הוצאות גבוהות מהכנסות. לדוגמא, חלק מהקשישים נהנים ממצב כלכלי טוב יחסית, כמו גם סטודנטים, הנהנים ממקורות תמיכה אחרים. המתנגדים לגישה הזאת, טוענים שאנשים מבוססים חוסכים חלק גדול יותר מהכנסותיהם. כמו כן, הוצאות גבוהות יחסית אינן משקפות בהכרח מצב כלכלי טוב. כך, למשל, אדם שאיבד את מקום עבודתו, אך מתקשה להוריד את רמת הצריכה שלו בטווח המיידי. דוגמא נוספת היא אדם, שהכנסתו נמוכה, הנאלץ לצרוך שירותי בריאות יקרים, או שירותי תיקון למכשירים בסיסיים בבית. כל מדד יכלול אפוא משפחות במצבים שונים בקרב העניים וישקף תמונת עוני שונה.

בהקשר של מדידת העוני קיימות שאלות נוספות: האם יש להתחשב ברכוש המשפחה ולא רק בהכנסותיה? כיצד להביא בחשבון את הצרכים השונים של המשפחות, הנובעים מהבדלי גיל, מין, גודל משפחה וכדומה? לדוגמא: איך להבחין בין משפחות שבהן ההורים עובדים וזקוקים לסיוע בתשלום עבור מעונות לילדים, לבין משפחות שבהן אחד ההורים אינו עובד מחוץ לבית? האם וכיצד יש להתחשב בערך השירותים-בעין במדידת העוני? אם מוסיפים את ערך השירותים-בעין להכנסות יש לתקן גם את ערך הצרכים, שאם לא כן תוצאת החישוב תצביע על משפחה גדולה, לדוגמא, כעשירה יותר, משום שהיא מקבלת תמיכה עבור הוצאות חינוך לילדים רבים יותר. כמו כן, נשאלת השאלה האם יש להבחין בין עוני שהוא תופעה כרונית ורב-שנתית לבין עוני שהוא חד-פעמי וזמני? נראה אפוא כי יש לקחת בחשבון את העובדה שהנתונים הקיימים על תחולת העוני, אינם מתייחסים למכלול תופעת העוני ואינם משקפים את ממדיה השונים.

מספר העניים בישראל ותחולת העוני בקרב משפחות (לפי הכנסה פנויה) מוצגים בטבלה 2. בשנת 1995 הגיע מספר העניים לשיא של 738,000 איש. תחולת העוני הייתה בשיאה שנה קודם לכן.

טבלה 2

תחולת העוני בישראל (לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים)

שנה	מספר נפשות עניות	תחולת העוני בקרב משפחות (לפי הכנסה פנויה)
1992	616,500	16.4%
1993	648,000	16.7%
1994	671,500	18.0%
1995	738,000	16.8%
1996	693,000	16.0%
1997	729,000	16.2%

מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1997א, נספח ג', עמ' 99; המוסד לביטוח לאומי, 1998, לוח 2, עמ' 47.

קיים קשר ברור בין עוני, אי-שוויון ואבטלה. ככל ששיעור האבטלה גבוה יותר, כך נפגעת אוכלוסיית העשירונים התחתונים במידה רבה יותר (דהן, 1995; עוואד, 1998, 251-250). מדינות מוכות אבטלה מאופיינות באי-שוויון ניכר יחסית, שכן האבטלה נוטה להתרכז באזורים גיאוגרפיים מוגדרים (בישראל, למשל, בעיירות הפיתוח וביישובים הערביים בפריפריה), וכן בקרב בני גילאים מסוימים, מהגרים ובני מיעוטים. מהנתונים על ההאטה בפעילות הכלכלית והגידול בממדי האבטלה ב-1997/8 (ראו טבלה 3) ניתן לצפות להחמרה גם בממדי העוני. באוקטובר 1999 דווח על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ששיעור המובטלים הגיע ל-9.2%, לעומת 8.6% בינואר אותה שנה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1999).

טבלה 3

שיעורי אבטלה בישראל (שנים שונות, אחוז מכוח העבודה)

שנה	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998
שיעור אבטלה	9.6	11.2	7.8	6.9	6.7	7.7	8.5

מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1998, לוח 1, עמ' 176.

ב-1996, קרוב ל-60% מהעניים נמנו עם משפחות, שהמפרנס הראשי שלהן לא עבד. ב-1997, חל גידול באבטלה וממילא בממדיה של קבוצת העניים הזאת. ביותר משליש מהמשפחות העניות ראש המשפחה עובד. יתרה מזו, רובם עובדים ביותר ממשרה מלאה. שכר נמוך והעדר מפרנסים נוספים במשפחה הם הגורמים להשתייכות משפחות אלה למעגל העוני, ובפרט כאשר מספר הילדים במשפחה גבוה (המועצה לצמצום פערים, 1998א, 3). ב-1997 הייתה תחולת העוני (לפני תשלומי העברה ומסים ישירים) בקרב משפחות באוכלוסייה השכירה 15.4%; בקרב הילדים במשפחות השכירות תחולת העוני הייתה 23.9% (המוסד לביטוח לאומי, 1998, 62).

מקובל לראות את מקור הפערים והעוני בשוק העבודה, אך מתברר שלא די במדיניות שתבטיח תעסוקה מלאה. על-פי המלצות המועצה הלאומית לצמצום פערים בחברה הישראלית ולמלחמה בעוני (1998א, 8), יש צורך בהבטחת שכר הוגן לעובדים בעבודות לא-מקצועיות בענפים שבהם השכר נמוך.⁴ אולם, אין באמצעי הזה כשלעצמו ערובה לצמצום אי-השוויון, או לירידה במספר העניים. הטענות המועלות נגד חוק שכר המינימום הן, שהוא יוצר קשיים כלכליים למשק הישראלי משום שהוא מגדיל את הוצאות הייצור ופוגע בכושר היצוא של התעשייה, מגביר את האבטלה, וגורם לסגירת מפעלים שאינם יכולים לעמוד בהוצאות השכר. המשותף לטיעונים הללו הוא שיחידות ההתייחסות המשמעותיות העומדות בבסיסם הן המשק, המפעל, התעשייה, אך לא העובד.

נתוני העוני מלמדים, שקבוצות ומגזרים מסוימים באוכלוסייה סובלים משיעורי עוני גבוהים יחסית לקבוצות ולמגזרים אחרים (ראו טבלה 4). בין המגזרים החלשים בולטים המגזרים הערבי והחרדי, ובולטת נוכחותם של קשישים ואמהות חד-הוריות, שמצוקתם קשה במיוחד בתחום הדיור (המועצה לצמצום פערים, 1998, 17). תופעת העוני נפוצה בכרבע מאוכלוסיית הקשישים, בכשליש מהמשפחות מרובות הילדים, בכמחצית מקרב המובטלים, וביותר משליש מהמשפחות הלא-יהודיות (State of Israel, 1997).

טבלה 4

האוכלוסייה הענייה ומאפייניה (לאחר תשלומי העברה נטו) 1994

מספר נפשות במשפחה	מס' שעות עבודה שבועיות	שעור בעלי 16+ שנות לימוד	שעור הבלתי עובדים	המשקל באוכלוסייה הענייה	שעור העוני בכל מגזר (נפשות)		
				14.9	24.0	קשישים	
						משפחות שראשי משק הבית מתחת לגיל 65	
	5.7	17.6	62.5	52.0	20.3	51.4	חרדים
	5.4	33.4	9.1	28.7	17.7	36.6	ערבים
	3.4	37.2	24.8	27.5	13.1	19.6	עולים
	3.9	38.7	8.4	20.5	25.2	12.5	מזרחים
	2.9	39.3	28.7	18.5	2.2	8.4	ילידי ישראל
	3.3	40.5	32.8	16.6	6.5	4.7	אשכנזים

מקור: דהן, 2000, עמ' 19.

כמו כן, העוני מאופיין בהיותו מרוכז באזורים גיאוגרפיים מובחנים. טבלה 5 מציגה את ממדי העוני ביישובים נבחרים ובאזורי הפיתוח.

טבלה 5

תחולת העוני ביישובים נבחרים ובאזורי פיתוח, 1998

הכנסה פנויה ממוצעת לנפש תקנית כאחוז מההכנסה הפנויה ממוצעת באוכלוסייה כולה	תחולת העוני (%) לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים	תחולת העוני (%) לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים	יישוב או צורת יישוב
	נפשות	משפחות	
100.0	18.0	16.6	כל האוכלוסייה
94.4	33.4	27.1	ירושלים
120.9	12.9	12.6	תל-אביב – יפו
72.0	35.2	28.5	בני ברק
84.5	13.2	12.9	בת-ים
93.3	18.7	22.1	באר שבע
83.4	17.8	18.8	אזורי פיתוח

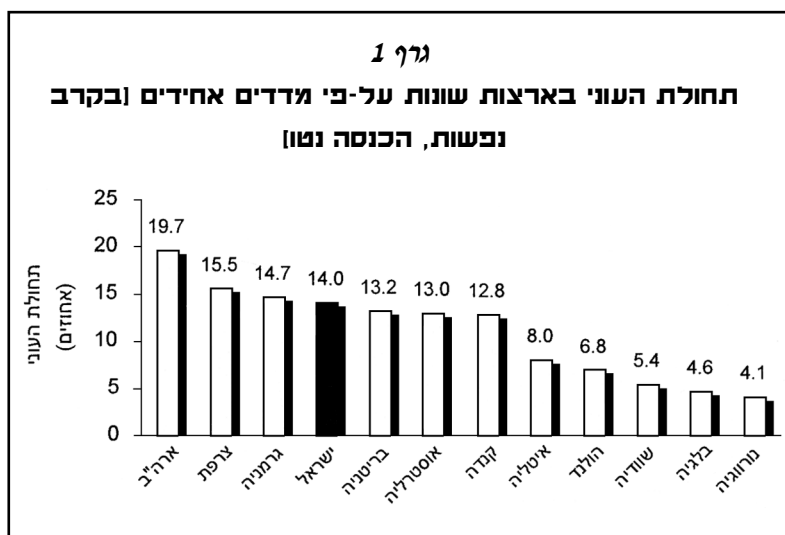
מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1999, "מגמות שינוי בממדי העוני ובאי-השוויון בהתחלקות ההכנסות במשק בשנת 1998 – ממצאים עיקריים".

סמוחה (1993, 175) מסכם את מאפייני העוני באופן הבא:

רוב העניים אינם עובדים, השכלתם נמוכה, הם גרים בשכונות מצוקה ובעיירות פיתוח, ובעלי משפחות מרובות ילדים [...], חלקם בלתי-פרופורציונלי בפשיעת הצווארון הכחול ובהתמכרות לסמים. עוני נוטה לעבור בירושה לדור הבא.

נתונים השוואתיים, המתייחסים למדינות מפותחות, שנמסרו על-ידי מחלקת המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי לשנת 1997, מלמדים, שישראל מדורגת רביעית בשיעור העניים בקרב תושביה (הארץ, 26 בפברואר 1997, עמ' 1א). במחקר נבדקה תחולת העוני (מספר הנפשות העניות באוכלוסייה) במדינות מערב-אירופה וארצות-הברית לאחר שנקבע בסיס אחיד להשוואת הנתונים. התוצאות מוצגות בגרף 1.

מדיניות הרווחה – הכוללת תשלומי העברה (בייחוד קצבאות ילדים), מיסוי פרוגרסיבי ושכר מינימום⁵ (דהן, 1993, 16) – מצמצמת את תחולת העוני ומקטינה את אי-השוויון. במחקר הנ"ל מתוארת השפעתם של תשלומי ההעברה על צמצום ממדי העוני במדינות שנחקרו. בבלגיה, בנורווגיה ובשוודיה חילצו תשלומי ההעברה והמסים הישירים 80% מהנפשות מעוני (פוטנציאלי). בישראל, חילצו קצבאות הביטוח הלאומי ממעגל העוני כ-62% ממשפחות השכירים העניות על-פי הכנסתן הכלכלית (המוסד לביטוח לאומי, 1997א, 64). בארצות-הברית מצמצמים תשלומי ההעברה את תחולת העוני ב-20% (הארץ, 26 בפברואר 1997, עמ' 1א). יש לציין, כי בארצות-הברית מקובלת השאיפה לשוויון בהזדמנויות ואילו

אי-השוויון בחלוקת ההכנסות נתפס כתוצר טבעי, של ההתפלגות הבלתי-שוויונית, של יכולות, כישורים ומוטיבציה, ולכן, צמצומו אינו מהווה מטרה חברתית (שרון, 1997, 81).

לעיתים, מתפתות ממשלות לנצל דרכים קלות להצגת הצלחות לכאורה. אם, לדוגמא, מתרכזת קבוצת משפחות גדולה סמוך לקו העוני, והמטרה היא לצמצם את קבוצת העניים ולהרחיב את קבוצת הלא-עניים, ניתן לעשות זאת באמצעות הגדלת תשלומי העברה בסכום קטן יחסית. הצעד הזה מעביר אמנם מבחינה סטטיסטית משפחות מהשוליים הגבוהים שמתחת לקו העוני אל השוליים הנמוכים שמעליו (שרון, 1997, 82), אך הוא חסר משמעות מהותית.

עד כה, התייחס חיבור זה לתופעת העוני, המרוכזת על-פי הגדרה ברמות הנמוכות ביותר של המבנה הריבודי, ונבחנה "קרקעיתו". כאן המקום להדגיש, שהתייחסנו אל העוני כאל תופעה סטטיסטית, אך לא לעניים כבני-אדם. על מנת לבטא את ההיבטים האנושיים של תופעת העוני (ואולי יש לומר בהקשר הזה, של בעיית העוני) נדרש מידע מסוג אחר לחלוטין, שאינו קיים בידינו.

פרק זה דן במדדים כלכליים "אובייקטיביים", שתכליתם לכמת ולמפות את תופעת העוני והפערים בין הרבדים השונים של החברה. המדדים האלה מבוססים מטבעם על נתונים סטטיסטיים מצרפיים, כלומר, על ניתוח ברמת המאקרו. הנתונים האלה חסרים ממד סובייקטיבי, הבוחן את ההשלכות של מצב העוני על הפרטים. לשם הבנת המשמעות של היות אדם נתמך סעד, מובטל וכדומה, נדרשת נקודת מבט אינדוקטיבית, המבוססת על ניתוח ברמת המיקרו. גישה כזאת תאפשר לראות את אוכלוסיית העניים לא רק כנתון סטטיסטי, המייצג אותה כאוכלוסייה בלתי-נראית, שעם בעיותיה ניתן להתמודד לכאורה ללא כל מעורבות רגשית.

ב. אי-שוויון בחלוקת ההכנסות

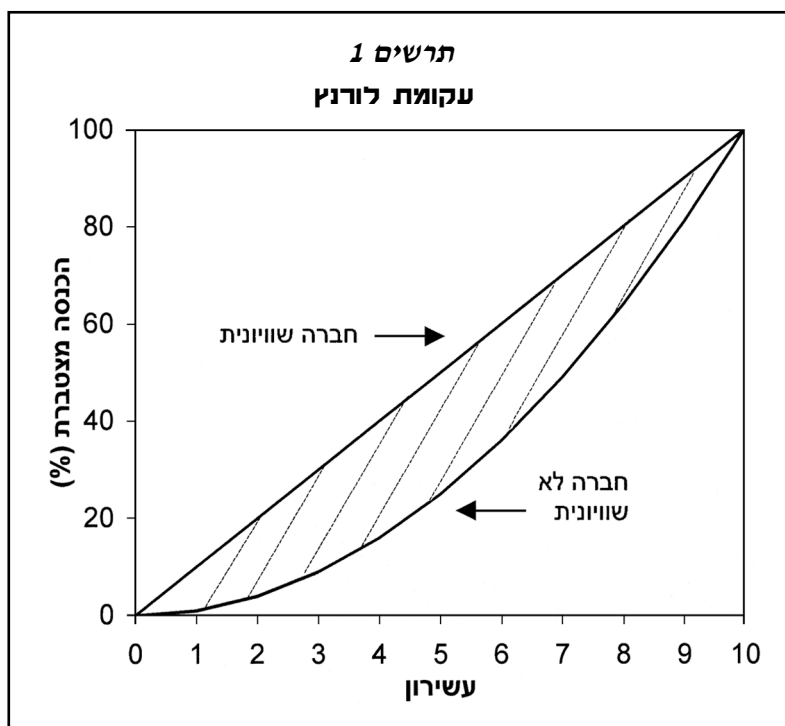
ישראל היא מדינת רווחה, וככזאת, אחד מתפקידיה החשובים הוא לחלק מחדש את משאבי המשק על-ידי לקיחה מקבוצה, או מקבוצות אחדות, והעברה לקבוצות אחרות באוכלוסייה. המשמעות של חלוקה-מחדש היא,

שחלוקת ההכנסות הנוצרת כתוצאה מהפעילות הכלכלית-עסקית במשק משתנה בעקבות התערבות המדינה. שינוי זה נעשה באמצעות המיסוי, מחד גיסא, ומתן קצבאות (תשלומי העברה), מאידך גיסא, וכן על-ידי צריכה של מוצרים ושירותים שונים, המסופקים על-ידי שירותי הרווחה של הכלל ללא תשלום בנקודת הצריכה (דורון, 1987, 29; וכן, ראו גבאי ולבון, 1996; דורון וקרמר, 1992; דורון ודהאן, 1996).

חשוב לכן לבדוק מהי תרומתה של המדינה למידת השוויוניות בחלוקת המשאבים בין הקבוצות השונות באוכלוסייה. הבדיקה תכלול שני ממדים משלימים. הממד הראשון מתייחס לתוצאות המדיניות, היינו, דפוס השוויון או אי-השוויון הקיים למעשה בין פרטים, משפחות וקבוצות באוכלוסייה (בפרק השני נעסוק בחלק מקבוצות האוכלוסייה). הממד השני מתייחס למדיניות, הבאה לידי ביטוי במערכת המיסוי, בתשלומי ההעברה ובשירותים החברתיים המסופקים לאוכלוסייה ונכללים בשירותים-בעין.

תחילה נברר אפוא מהי מידת אי-השוויון הכללית הקיימת בקרב האוכלוסייה בישראל. אומדן אי-השוויון בהכנסות מבוסס על עקומת לורנץ (ראו גם, דהן, 2000, 2-3). העקומה נוצרת על-ידי הצגת מסדר של פרטים (או משפחות), המסודרים בהתאם להכנסותיהם. המידע הזה מוצג

בגרף, שציריו הם: אחוז מצטבר של ההכנסות (על הציר האנכי) ואחוז מצטבר של האוכלוסייה (על הציר האופקי – מחולק לעשירונים) (ראו תרשים 1). מדד גייני מודד את השטח הכלוא בין קו השוויון המלא לבין עקומת לורנץ ומחלק אותו בשטח המשולש, הנוצר על-ידי מערכת הצירים וההכנסה השוויונית המלאה. ערכו של המדד נע בין 0 (כאשר חלוקת ההכנסות שוויונית לחלוטין ועקומת לורנץ מתלכדת עם קו השוויון המלא) ל-1 (כאשר אי-השוויון הוא מקסימלי, היינו, כל האוכלוסייה חסרת הכנסה ואדם אחד מקבל את ההכנסה כולה) (שרון, 1997, 83). ככל שמדד גייני גבוה יותר (קרוב ל-1), כך גדול יותר אי-השוויון בהכנסות.

סקרי ההכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מהווים את האמצעי העיקרי למדידת אי-השוויון ולקביעת מדיניות החלוקה מחדש, כלומר, מדיניות הרווחה בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 1997, 147). הסקרים האלה נערכים מדי שנה מאז 1965, והם כוללים משקי בית, שבראשם שכיר או לא עובד (כלומר, ללא עצמאים) ביישובים עירוניים יהודיים ומעורבים בני 2,000 תושבים ויותר; משנת 1995 הם כוללים אף יישובים ערביים מעל 2,000 נפש (שם). סקרי ההכנסות מאפשרים מדידה לאורך זמן של מגמות חלוקת ההכנסות בישראל, ובכך יתרונו. חסרונו הוא בכך שהם מבוססים על המידע הנמסר על-ידי הנסקרים עצמם ולא על ההכנסות בפועל. לכן, סביר להניח, שהנתונים האלה מוטים כלפי גייני לשם השוואה, מידת אי-השוויון הייתה בשנת 1994, על-פי מדד גייני 0.367. באותה שנה היה המדד הזה, בחישוב המבוסס על קובץ הנתונים של המוסד לביטוח לאומי, היה גבוה יותר ועמד על 0.4654⁶.

טבלה 6

נתוני מדד גייני בישראל [על-פי ההכנסה ברוטו]

שנה	1950	1959	1970	1985	1991	1996	1997	1998
מדד	0.182	0.273	0.306	0.327	0.337	0.360	0.375	0.379

מקור: דהן, 1993, 38; הלמיס, 1997, 12; הלמיס, 1999.

נתוני מדד גייני מבטאים, לאורך זמן, עלייה מתמדת ברמת אי-השוויון בישראל. מאז שנות ה-50 עד היום הוכפל מדד אי-השוויון (ראו טבלה 6). גרף 2 ממחיש את התחדדות אי-השוויון בישראל וכן את העובדה, שהעלייה אינה רציפה – אחת לשנתיים-שלוש מסתמן תיקון של המגמה הזאת, ואחריו נמשכת מגמת העלייה. התפלגות ההכנסות ברוטו בין העשירונים של משקי הבית ב-1998 מוצגת בטבלה 7.

טבלה 7

**התחלקות ההכנסה ברוטו בין עשירוני משקי הבית
שבראשם שכירים [1998, אחוזים]**

עשירון תחתון	2	3	4	5	6	7	8	9	עליון מדד ג'יני		
אחוז	2.4	3.8	4.9	6.0	7.2	8.6	10.3	12.5	16.3	28.0	0.38

ההכנסה

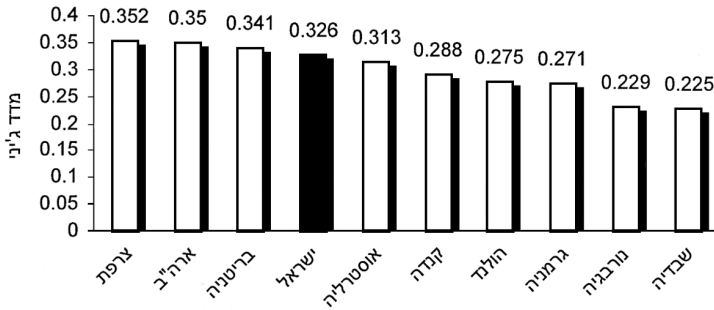
מקור: הלמ"ס, סקר הכנסות 1998, (פורסם: 20.12.1999).

מהנתונים האלה עולה, כי הפערים בהכנסות והעוני בישראל, הנוצרים על-ידי הפעילות הכלכלית, נמצאים במגמת עלייה (המועצה לצמצום הפערים בחברה הישראלית, 1998א, 7). יש להדגיש, שהנתונים האלה מתייחסים להכנסה ברוטו למשק בית.⁷ גם מהשוואות לנתונים במדינות אחרות עולה, כי הפערים בישראל באמצע שנות ה-90 גבוהים באופן משמעותי מאלה שבמרבית המדינות המפותחות יותר (ראו גרף 3). כאשר מדד ג'יני מחושב על-פי ההכנסות נטו, מתקבלת תוצאה של ירידה ברמת אי-השוויון בישראל. כך, למשל, ב-1994 היה מדד ג'יני של השכר ברוטו בשוק העבודה 0.432, ואילו עבור ההכנסה הפנויה (כלומר, לאחר תשלומי ההעברה והמסים), פחת ערכו ל-0.344 (ראו טבלה 8). אולם גם המדד הזה מותיר את ישראל בדירוג פערי הכנסה גבוה ביחס למדינות אחרות. מכאן,

גרף 3

מדד ג'יני - מבט השוואתי [לפי הכנסה פנויה]

מקור: הארץ 26 בפברואר 1997 עמ' א1.

מסקנת המועצה הלאומית לצמצום פערים בחברה הישראלית ולמלחמה בעוני, כמו גם זו של מרכז אדוה, שעל אף הגידול הניכר בתקציבי הרווחה, ועל אף מערכת המיסוי הפרוגרסיבית, לא חל צמצום בפערים ובעוני לפי הכנסה נטו, ואלה נותרו גבוהים ביחס למקובל במדינות המפותחות.⁸

הערכה שונה עולה מפרסום מיוחד של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ומוצגת על-ידי דהן (1997, 13-14). בפרסום הזה נאמדה תוספת ההכנסה, הנובעת מהשירותים-בעין (חינוך ובריאות) לפי עשירוני הכנסה. מדד ג'יני של ההכנסה הפנויה לנפש תקנית עמד בשנת 1992 על 0.258, ואילו לאחר שמביאים בחשבון את שירותי החינוך והבריאות יורד מדד ג'יני ל-0.213, היינו, אי-השוויון קטן. משקל השירותים החברתיים בהכנסה הממוצעת עמד על 13%, ואילו משקלם של השירותים האלה בהכנסת העשירון התחתון עמד על 47%. טבלה 8 להלן מתארת את השפעת מערכת תשלומי ההעברה, המסים ומתן השירותים הציבוריים בעין, על צמצום אי-השוויון בישראל לשנת 1994 (המועצה לצמצום פערים, 1998, א, 9).

טבלה 8

השפעת תשלומי העברה ומיסים ישירים ועקיפים על מדד

ג'יני [נתוני 1994]

ההכנסה	מדד ג'יני	צמצום אי-השוויון*
שכר פרטים בשוק העבודה	0.432	
הכנסה כלכלית של המשפחה	0.502	
הכנסה פנויה לאחר תשלומי העברה	0.399	-21
הכנסה פנויה לאחר מסים	0.344	-14
הכנסה בתוספת שירותים בעין	**0.284	-17
מיסוי עקיף על תצרוכת		+7

* כאחוז מאי-השוויון בהכנסה ברמה הקודמת.

** אומדן על-פי צמצום אי-השוויון בהכנסה הפנויה בסקר הוצאות משפחה 1992/3.

תרומת המדיניות למיתון הפערים הכלכליים אינה חד-כיוונית. העובדה הזאת באה לידי ביטוי גם בטבלה 8. סעיף המיסוי העקיף על צריכה מרחיב את אי-השוויון ומנטרל במידת-מה את תרומתם הממתנת של תשלומי ההעברה, המסים הישירים והשירותים-בעין.

הנתונים על שנת 1997 מעידים גם הם על מדיניות לא-אפקטיבית לצמצום אי-השוויון בישראל. הנתונים האלה מלמדים, כי מדד ג'יני של ההכנסה ברוטו עמד על 0.524 בהשוואה ל-0.506 בשנה הקודמת. לאחר תשלומי מס הכנסה ירד אמנם ערכו ל-0.458 (0.439 ב-1996) ולאחר תשלומי מס הכנסה וביטוח לאומי חלה ירידה נוספת והוא אף הגיע לנקודה הרצויה של 0.448. אולם, בהשוואה לערך המדד ב-1996 (0.428) הרי שאין די בכך. כלומר, בציר הזמן, חלה עלייה באי-השוויון בחלוקת ההכנסה ברוטו ונטו (מנהל הכנסות המדינה, 1998, 113).

התפלגות ההכנסות בקרב האוכלוסייה מושפעת ממכלול מורכב של גורמים. היא תלויה, לדוגמא, בתהליכי צמיחה כלכלית, בגובה שכר המינימום, בממדי האבטלה ובשיעורי האינפלציה. גם באשר לאופי השפעתם של הגורמים האלה החוקרים אינם תמימי-דעים, כפי שניווכח להלן. מגמות אי-השוויון בחלוקת ההכנסות בישראל לאחר המסים הישירים ותשלומי ההעברה בשנים 1979-1993 נחקרו על-ידי לאה אחדות (1996, 37-65). ממצאי מחקרה מלמדים, שעל אף התמורות המאקרו-כלכליות שחלו במשק הישראלי, אי-השוויון בחלוקת ההכנסה הפנויה גדל

רק במעט. לגידול באבטלה הייתה השפעה רגרסיבית על חלוקת ההכנסות, ואילו לאינפלציה המואצת הייתה השפעה פרוגרסיבית. כמו כן נמצא, שתשלומי ההעברה תרמו להגברת השוויון (שם, 137).

מחקרים אמפיריים אחרים מצביעים על קשר חיובי מובהק בין שיעורי האינפלציה למדד אי-השוויון בישראל. העובדה הזאת קשורה, ככל הנראה, לאי-יכולתם של העשירונים התחתונים להתחמק משחיקה יחסית של הכנסתם. ארטשטיין וזוסמן (1991) מצאו, כי סטיית התקן של השינויים בשכר גדלה עם האצת האינפלציה בשנים 1985-1984 והצטמצמה לאחר תוכנית הייצוב. זוסמן וזכאי (1983) מראים, בדומה, שמבנה השכר במגזר הציבורי נעשה פחות שוויוני עם עליית שיעור האינפלציה. גם דהן (1993) מציין, כי האינפלציה מרחיבה את הפערים בחלוקת ההכנסות (עליית שיעור האבטלה נמצאה על-ידו כבעלת השפעה גדולה אף יותר באותה מגמה).⁹ ממצא נוסף של דהן, שחשוב לצינו בהקשר זה הוא, כי לא נמצא קשר מובהק בין שיעור הצמיחה לבין אי-השוויון בחלוקת ההכנסות. כלומר, שהתרחבות אי-השוויון אינה קשורה לתנאים של צמיחה או העדר צמיחה. ממצא זה סותר את תיאוריית הטפטוף (Trickle Down Economics), לפיה השכבות החלשות נהנות יותר מאשר העשירונים העליונים מפרותיה של צמיחה כלכלית.

המדיניות הפיסקלית של הממשלה משפיעה על חלוקת ההכנסות הן באמצעות תמיכות והעברות, כפי שתואר לעיל, והן באמצעות מיסוי – ישיר ועקיף. מסים ישירים הם מסים המוטלים על ההכנסה, כמו מס הכנסה, מס חברות, מס על רווחי הון, דמי ביטוח לאומי ומס בריאות. בדרך-כלל המסים האלה הם פרוגרסיביים, שכן הם מחושבים לפי גובה ההכנסה. מסים עקיפים הם מסים המוטלים על ההוצאה, למשל, מע"מ, מס קנייה ומכס. המסים האלה הם רגרסיביים בדרך-כלל (ראו לעיל), שכן הם מוטלים באורח אחיד על בעלי הכנסות שונות. כתוצאה מכך, נטל המסים העקיפים כבד יותר על בעלי הכנסות הנמוכות (ראו, טבלה 8 לעיל).

מעגל משלמי המסים בישראל כיום הוא צר. נטל מס ההכנסה הממוצע, בשנת 1998, הגיע ל-19.9%. רבע מתושבי המדינה משלמים 95% מסך כל תשלומי המסים הישירים, ו-5% מהנישומים משלמים למעלה מ-53% מהמסים הישירים. רוב הנמנים עם הקבוצה הזאת הם שכירים ועצמאים, המפיקים את עיקר הכנסתם מיגיעתם האישית בעבודה ובמשלח-יד, ומגיעים כבר ברמות הכנסה נמוכות יחסית לשיעור מס שולי של כ-60%.

בעלי ההכנסות הגבוהות מאוד מצליחים להימנע, בדרכים חוקיות, מתשלום מסים, או לכל הפחות, להקטין את תשלומי מס ההכנסה שלהם, באמצעות תכנוני מס מתוחכמים וניצול מגוון הפטורים והקלות המס המוצעות להם על-ידי מערכת המס הישראלית (מנהל הכנסות המדינה, 1998, ראשית דבר). לעומת זאת, בתחילת 1998 נמצאו כמעט מחצית מכלל הנישומים (48.1%) מתחת לסף המס: 52% מהשכירים ו-21% מהעצמאים (מנהל הכנסות המדינה, 1998, 113).

בשנים האחרונות המירה ישראל מסים ישירים בעקיפים, במטרה לצמצם את עלויות העבודה ולהגביר את הפריון והצמיחה (אלמוג ודומינסקי, 1994, 173). בפועל, ההמרה הזאת מהווה הטיה של מערכת המס לכיוון גרסיבי. מעבר לכך, מערכת המיסוי מתאפיינת בשיעורי מס שולי נמוכים בשני קצות סולם ההכנסה. כך מוגדל הנטל על בעלי ההכנסות הבינוניות (שם). השינויים שנעשו במדיניות המיסוי, ושאנם חלים על רווחי הון או ירושה, משפיעים בעיקר על שכבות הביניים, אך השפעתם על צמצום אי-השוויון מועטה. המדיניות מיטיבה עם העשירון העליון (צפי ההטבות מהרפורמה במיסוי ב-1995 הוא כ-700 מיליוני ש"ח לעשירון העליון, שהם 52% מסך כל ההקלות במס). בקצה התחתון קיים שיפור-מה, הנובע מהכללת האוכלוסייה הערבית בתוכניות למלחמה בעוני, מהשוואת קצבאות הילדים וכן משינוי הקצבאות (אם כי, עבור מרבית האוכלוסייה חלה בהן שחיקה כבר בשנה הראשונה).

מעבר להשפעתה של המדיניות היזומה על ממדי אי-השוויון, מגיב המשק גם להתפתחויות חיצוניות לו. לדוגמא, "גל העלייה, שהחל בשלהי 1989 החריף את מגמת התרחבות אי-השוויון בהתחלקות ההכנסות בחומש הראשון של שנות ה-90. הערוץ העיקרי שדרכו פעל גל העלייה להרחבת הפערים בהכנסות היה עליית שיעור האבטלה לרמה שלא הייתה מאז המיתון בשנות ה-60. זו החריפה את הכרסום בכוח המיקוח של העובדים בעשירונים התחתונים" (דהן ובן-פורת, 1997, 351; דהן, 2000, 18). נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מלמדים, כי בשנת 1992 הגיע שיעור האבטלה לשיא של 11.2%. מספר המובטלים באותה שנה היה 207,600 (המוסד לביטוח לאומי, 1997א, 174). בהמשך מסבירים דהן ובן-פורת, כי הישחקות כוח המיקוח של העובדים בעלי השכר הנמוך נבעה גם מכך, שהעולים פנו בטווח הקצר לעבודות לא-מקצועיות. כתוצאה מכך נפגע שכרם היחסי של עובדים בעלי שכר נמוך והתרחבו הפערים הכלכליים. לאחר קליטת גל העלייה נעצרה במידה רבה מגמת התרחבות אי-השוויון, והשתלבותם המוצלחת של העולים בעתיד עשויה לתרום לצמצום

הפערים הכלכליים. לראיה, הירידה התלולה של שיעור העוני בקרב העולים. ב-1992 היה שיעור העוני (לפי הכנסה פנויה) בקרבם 29.5%, וב-1996 הוא פחת ל-19.4% (דהן ובן-פורת, 1997).

בפרק זה נבחנו הנתונים הסטטיסטיים של העוני ואי-השוויון בקרב האוכלוסייה הישראלית כמכלול. כמו כן נידונה תרומתה של המדינה, כמדינת רווחה, לצמצום הפערים באמצעות מערכת המיסוי ותשלומי ההעברה. אולם, הצגת הדברים הזאת אינה מלאה מאחר שהיא אינה מתייחסת לתפקידה של המדינה בהרחבת הפערים. כך, למשל, מדיניות השכר במגזר הציבורי, המכוונת להעלאת השכר בדרגות הבכירות, תורמת באופן משמעותי להרחבת הפערים במגזר הציבורי עצמו ובמשק בכלל. גם תהליכי ההפרטה, המעבירים נכסים מבעלות המדינה לידי מספר מצומצם של בעלי הון פרטיים, תורמים להעמקת הפערים הכלכליים בישראל. מגמה דומה קיימת בתחום הקרקעות; 92% משטחה של מדינת-ישראל הנם בבעלותה. באמצעות מנהל מקרקעי ישראל מוציאה המדינה לפועל החלטות בדבר הקלות מס, מתן תמריצים להשקעות, לפיתוחי תשתית ולסבסוד קרקע ודיוור. בכוחה של המדיניות הזאת לצמצם פערים חברתיים, אולם בפועל היא יוצרת, מקבעת ואף מעמיקה אותם (יפתחאל, 1998).

מהנתונים השונים המוצגים בפרק זה עולה, כי מדיניות החלוקה-מחדש – הכוללת, בין היתר, מיסוי פרוגרסיבי, תקציבי רווחה ציבוריים (חינוך, בריאות, תחבורה וכדומה) – אכן משפיעה בכיוון של צמצום הפערים והקטנת העוני. עם זאת, המדיניות השלטת בשנים האחרונות, של הפחתת נטל המס על בעלי ההכנסות הגבוהות והקטנת ההוצאה הציבורית עבור שירותי הרווחה, מעידה דווקא על ירידה בתרומה של מדיניות הרווחה לצמצום הפערים בישראל. פרק זה אינו עוסק בהרחבה במכלול הגורמים המשפיעים על מדיניות הרווחה בישראל, ובפרט בפעולתן של קבוצות אינטרסים, שבכוון להטות את המדיניות לטובתן. במובן זה, מוצגת כאן תמונת מצב סטטית, המתעלמת מהיבטים של קונפליקט הטמונים במהלך גיבוש המדיניות. אולם, תמונת המצב הכוללת מעידה על כוחן של הקבוצות האלה, שתוצאות פעולתן ניכרות בהתרחבות הפערים.

בפרק השני נעמוד על מצבן של קבוצות חברתיות הנמצאות בעמדת נחיתות מבחינת יכולתן להשפיע על מדיניות הרווחה בישראל ונבחן את מידת החפיפה הקיימת בין סטטוס כלכלי-חברתי לבין זהויות קולקטיביות אחרות בחברה הישראלית.

עמוד ריק

פרק זה מתייחס למיקומן בריבוד החברתי של שלוש קבוצות אוכלוסייה מובחנות, המהוות יחד את עיקר אוכלוסיית העוני בישראל: מזרחים, ערבים (פלסטינים) אזרחי ישראל, וחרדים. סדר הדיון בקבוצות האלה נקבע על-פי משקלן היחסי באוכלוסייה הישראלית בכלל.¹⁰ מידת האינטגרציה החברתית-כלכלית של הקבוצות בחברה הישראלית נבחנת בחתכי תעסוקה, השכלה ודיוור. תוך כדי כך מועלית שאלת קיומם של תהליכי מוביליות בקרב הקבוצות האלה.

הקבוצות הללו מייצגות שלושה מוקדי מתח מרכזיים בחברה הישראלית – המוקד האשכנזי-מזרחי, המוקד היהודי-ערבי והמוקד החילוני-דתי – שיש להם השפעה חשובה על התהליך הפוליטי בישראל. מטרתו הראשונה של פרק זה היא להציג ולבחון את מאפייניהן החברתיים-כלכליים של שלוש הקבוצות הללו, כדי להבין טוב יותר את התהליך הפוליטי. מטרה נוספת היא לבחון את מהות קיומן של הקבוצות האלה כקבוצות מובחנות בזירה הפוליטית. במילים אחרות, התגבשותן של הקבוצות האלה אינה נתונה א-פריורי, ודרוש לכך אישוש אמפירי. בה במידה שלקבוצה חברתית מסוימת יש מאפיינים ייחודיים, ניתן לאשש את היחס אליה כמושא לדיון פוליטי ומחקרי, ולכן כקבוצה חברתית מובחנת. באופן זה ניתן לעמוד על משמעותו של הריבוד החברתי בישראל בהקשר של החפיפה הקיימת בין השתייכות לקבוצה חברתית מובחנת לבין מצב חברתי-כלכלי.

ההנחה, שקיים קשר בין שני המרכיבים האוניברסליים של סטטוס חברתי – משלח-יד והשכלה – מהווה נקודת מוצא מקובלת במרבית המחקרים העוסקים בדפוסי מוביליות (ראו: Kraus and Hodge, 1990). ישראל הנה, במידה רבה, "חברה מסמיכה" (שביט וקראוס, 1992, 17-29; יוגב ושפירא, 1992, 29-54), כלומר, חברה שבה תעודות השכלה מהוות קריטריון ראשוני בהצבה תעסוקתית. קולינס (Collins, 1979) הגדיר את מושג ההסמכה (credentialism) כנורמה תרבותית מרכזית של הקצאת סטטוס תעסוקתי על-פי הישגי השכלה, בלי להתחשב ביכולתו האישית של הפרט. הנורמה הזאת מדגישה את יכולתו של היחיד לשפר את סיכוייו בחיים. מטרתו של הדיון בקבוצות המוגדרות כחלשות בחברה הישראלית

היא לבחון את הפרקטיקה של ההסמכה מבחינת השפעתה על סיכויי ההתקדמות של הפרטים, הגדלים ופועלים במסגרתן של קבוצות חברתיות ולא כיחידים.

התפשטות ההשכלה והפיכת החברה לחברה מסמיכה, מבחינת הקריטריונים להצבה תעסוקתית, נחשבים כבעלי פוטנציאל להפחתת עוצמתם של מתחים חברתיים ולהחלשת קונפליקטים אפשריים בין קבוצות דומיננטיות וכפיפות. הטענה הזאת תיבחן בפרק זה. נבדוק, האם הנורמה הזאת אינה מנציחה למעשה את השליטה של קבוצת סטטוס יוקרתית, שגישתה להשכלה רבה משל אחרות.

רוב מחקרי הריבוד, שנערכו משנות ה-50 ואילך, התמקדו בשוק העבודה כמנגנון מרבד מרכזי. מקורות ההכנסה, שאינם בשוק העבודה, הוזנחו. בשנים האחרונות, החל המחקר להתייחס לשוק הנכסים, ובראש וראשונה, לנכסי הדיור. הנכסים האלה מהווים מרכיב בעושר המשפחתי. הבעלות על רכוש נתפסת כמשתנה מרבד, שאינו חופף במלואו לשוק העבודה. כך, למשל, עולה מסקר הוצאות המשפחה כי שיעור בעלי הדירות בעשירון התחתון (לפי עשירוני הכנסה נטו לנפש סטנדרטית) עומד על 43%, בעוד ששיעור בעלי הדירות בעשירון העליון הוא 84%. עוד מתברר מהסקר, כי המחיר הממוצע של דירה בבעלות אוכלוסיית העשירון העליון גבוה פי ארבעה ממחירה של דירה בבעלות העשירון התחתון (דהן, 1997, 4). כפי שנראה בהמשך, הבעלות על דירות אכן משתנה ברבדים השונים של החברה בישראל, והיא בעלת מאפיינים דומים לממצאים הנוגעים למרכיבים אחרים של הריבוד החברתי.

ב-1998 מנתה אוכלוסיית המדינה 6,041,400 תושבים, מהם 4.8 מיליון יהודים (79.2% מכלל האוכלוסייה), 900,000 מוסלמים (14.9%), 128,700 נוצרים (2.1%) כ-99,000 דרוזים ובני דתות אחרות (1.6%), וכן כ-128,700 אזרחים ללא סווג דת (2.1%) (שנתון סטטיסטי מסי' 50, לוח 2.1).¹¹ כלומר, ציר חברתי אחד מבחין בין כ-80% יהודים לבין כ-20% לא יהודים. האוכלוסייה היהודית עצמה נחלקת לשתי קבוצות אתניות, השוות פחות או יותר בגודלן: יהודים, שמוצאם מאירופה ומאמריקה, ויהודים, שמוצאם מאסיה ומאפריקה. האוכלוסייה החרדית נאמדת, בהעדר נתונים רשמיים, בכ-6% מכלל האוכלוסייה הישראלית. המבנה הריבודי האתני במדינת ישראל תואר בראשית שנות ה-80 כ"סדר אתני משולש" (Tripartite Ethnic Order), כשבראש הפירמידה נמצאים היהודים יוצאי אירופה-אמריקה, באמצעה, היהודים יוצאי אסיה-אפריקה, ובתחתיתה –

התושבים הערבים (Semyonov and Tyree, 1981; Peled, 1998). המחקרים והנתונים שיובאו בהמשך מעידים, כי הסדר הזה לא השתנה מעיקרו. לנוכח מעמדם המועדף של היהודים מבחינה חברתית-כלכלית ביחס לאזרחיה הערבים של המדינה, קל וחומר ביחס לתושביה הפלסטינים, הוגדרה הדמוקרטיה הישראלית כמוגבלת. כך, למשל, הוגדרה ישראל כדמוקרטיה אתנית, השוללת את זכויותיו של המיעוט הפלסטיני (Smoocha, 1990); כדמוקרטיה רפובליקנית, שבה נהנים האזרחים היהודים והערבים מזכויות אזרחיות שונות (פלד, 1993); כתיאודמוקרטיה, המעדיפה את הלאומיות היהודית בהגדרתה הדתית (קימרלינג, 1994); או כאתנוקרטיה – הגדרה השוללת את עצם תפיסת המדינה כדמוקרטית בגין יחסה המפלה כלפי הפלסטינים אזרחי המדינה (יפתחאל, 1993; Yiftachel, 1998). הנתונים על מיקומם החברתי-כלכלי של המזרחים בישראל, וכן על מצבם של החרדים, כמו גם מיקומן של קבוצות, שאינן נידונות במאמר זה, כגון הנשים והעולים החדשים, מעוררים תהיות בדבר יציבותה של הדמוקרטיה הישראלית גם ביחס לאזרחיה היהודים. חשוב לציין, כי בנייר עמדה זה אנחנו מתייחסים אך ורק לאזרחי מדינת ישראל. כדי לקבל תמונה מלאה יותר יש לערוך מחקר, שיכלול גם את האוכלוסייה הפלסטינית, הנמצאת תחת שליטת ישראל וכן את קהילת העובדים הזרים במדינה.

א. מזרחים

הדיון ביחסים אתניים בישראל, בכלל, וביחסי אשכנזים-מזרחים בפרט, טעון פוליטית. ראשית, קביעת הקטיגוריות עצמן – מזרחי ואשכנזי – אינה מובנת מאליה, וזיהוין מחייב דיון מעמיק במהותן של קטיגוריות חברתיות, בהגדרת גבולותיהן ובהסכמה על אופן השימוש בהן. שנית, במחקר עצמו קיימת אי-הסכמה, ולעיתים אף חוסר בהירות, לגבי משמעותן של הקטיגוריות, כמו גם ביחס לאופן הבחינה והמדידה של מאפיינים חברתיים-כלכליים ופוליטיים בהקשר הזה. מוקד מחלוקת אחד הוא לגבי ההבחנה בין קיומן של קטיגוריות אתניות "אובייקטיביות" לבין היותן ביטוי לתחושה "סובייקטיבית" של זהות ושייכות לקבוצה מסוימת. הבעייתיות הזאת מחריפה, כמובן, כאשר אין התאמה בין שני המרכיבים האלה, ובמילים אחרות, כאשר אנשים המזוהים כמשתייכים

לקבוצה אתנית מסוימת מצהירים על העדר תחושת שייכות לאותה קבוצה. נושא אחר השנוי במחלוקת מתייחס למקורן של הקטיגוריות, כלומר, האם מדובר בתופעה, שהיא אקסוגנית לחברה הישראלית, או בבעיה אנדוגנית ליחסי העוצמה במדינה (אייזנשטדט, 1993; הרצוג, 1986; סבירסקי, 1981; סמוחה, 1984; פרס, 1976). בהקשר של האידיאולוגיה הציונית, הבעיות האלה אקוטיות במיוחד לנוכח מגמות הומוגניזציה שהיו, ואולי עדיין הן, ממאפייניה של האידיאולוגיה הזאת ושל יחסה של המדינה כלפי אזרחיה היהודים (לפחות ברמת המדיניות המוצהרת). לנוכח זאת, מן הראוי להבהיר כי הקטיגוריות "מזרחי" ו"אשכנזי" מצביעות לכאורה על קיומה של תחושת זהות אתנית, "סובייקטיבית", בעוד שהקטיגוריוזציה המקובלת, המבוססת על שיוך ליבשות מוצא (אירופה-אמריקה ואסיה-אפריקה) מיוחסת למאפיינים אובייקטיביים כביכול (ראו גם אייזנשטדט, 1984). לדעתנו, שני המרכיבים הללו חיוניים לניתוח היחסים בין הקבוצות החברתיות בישראל, ולכן יש לעמוד על יחסי הגומלין ביניהם.

זיהוי הקבוצות הרלוונטיות נסמך על מאפיינים סטטיסטיים, המהווים חלק מהתשתית המחקרית הקיימת והמבוססים על השתייכות ליבשת המוצא של האדם, או של אביו. אולם, החלוקה הדיכוטומית הזאת מסווה במידה רבה את העובדה, שהעלייה לישראל לא הייתה אינדיווידואליסטית באופייה, אלא התנהלה במסגרת של קבוצות מארצות מוצא שונות. לכך יש שתי השלכות: האחת, זיהוי יוצאי אירופה ואמריקה עם המערב, בעוד שמרביתם יוצאי מדינות מרכז-אירופה ומזרחה, ולא בהכרח המפותחות שבהן. שנית, החלוקה הזאת יוצרת דימוי של קולקטיב מזרחי, דבר הסותר את העובדה, שבין היהודים יוצאי מדינות אסיה ואפריקה לא התקיים קשר משמעותי לאורך השנים. החלוקה הזאת תורמת ליצירת הניגוד שבין מערביים למזרחיים, ולזיהוין של קבוצות מוצא מסוימות כשייכות א-פריורי לקטיגוריות האלה. עם זאת, גם הקטיגוריות 'מזרחי' ו'אשכנזי' אינן נתונות א-פריורי. על אף שהן מהוות חלק מהשיח הפוליטי-חברתי הרווח בישראל (חרף הניסיונות החוזרים ונשנים לדווח על היעלמותן), יש צורך לבחון תדיר את מהותן בהקשר הקונקרטי שבו הן פועלות. במילים אחרות, מטרתו של הניתוח הפוליטי-חברתי שלהלן, היא לבחון את קיומו של מתאם בין אותם מאפיינים "אובייקטיביים" גם אם הם מכלילים, לבין הזהות החברתית והפוליטית – אשכנזית ומזרחית – ולעמוד על משמעותו. יתרה מזו: בהקשר הזה, ההיגיון שבשימוש בקטיגוריות האתניות נובע מהתפתחויות

קונקרטיות, שחלו בזירה הפוליטית-חברתית מאז סוף שנות ה-60: התעוררותה של מחאה עדתית-מעמדית, שבאה לידי ביטוי בהופעת "הפנתרים השחורים", התגבשותה של הצבעה עדתית מובהקת למפלגות הגדולות; הצלחתה של תמ"י; הופעתה של ש"ס בזירה הפוליטית והתבססותה בה; וכן התגבשותו של שיח מעמדי, ולאחר מכן רב-תרבותי, בקרב קבוצות של פמיניסטיות-מזרחיות ומזרחים-חילוניים. ההתפתחויות האלה, כמו גם התגבשותו של דיון ציבורי-פוליטי ותיאורטי ב"פוליטיקה של זהויות", מעידות על התהוותו של שיח אתני, שאינו עוד בבחינת תופעה חולפת. מכאן, הדיון בקטיגוריות האתניות בישראל בהקשרן המעמדי, הנו לא רק בלתי-נמנע, אלא בעיקר הכרחי לשם הבנת מהותן הקונקרטית בהקשר של מכלול יחסי העוצמה והנושאים השנויים במחלוקת בישראל.

המפגש בין אשכנזים למזרחים החל כבר בראשית התיישבותם של המהגרים הציונים בארץ. בתחילה, היה זה מפגש בין מהגרים ממזרח-אירופה לבין אנשי "היישוב הישן", אשכנזים וספרדים שהגיעו לפלשתינה בשלהי המאה ה-19. בתחילת המאה ה-20 הצטרפו ליישוב יהודים מתימן שהגיעו לארץ ביוזמת המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, כחלק מהמאבק לכיבוש העבודה במושבות (דרוואן, 1981; שפיר, 1993; Shafir, 1989). עד הקמת המדינה הייתה העלייה ממדינות ערב והמזרח-התיכון קטנה יחסית, וקבוצה זו היוותה כ-20% מכלל האוכלוסייה היהודית. השינוי המשמעותי חל בעקבות גלי העלייה בסוף שנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50 כאשר יוצאי אפריקה ואסיה היו כ-40% מהאוכלוסייה בישראל. עם השנים עלה חלקה היחסי של האוכלוסייה הזאת על צאצאיה והגיע לכ-50% מהאוכלוסייה (Smootha, 1978, 48-61).

להגירה היהודית לישראל היו שני מאפיינים חשובים במשך כל השנים. הראשון, הציונות צמחה באירופה במטרה לגבש תפיסה לאומית מודרנית, שתיתן בידי יהודי אירופה אופציה לעצמאות מדינית-לאומית בדומה למיעוטים ולקבוצות אתנו-לאומיות אחרות. לפיכך, המפגש הממשי בין יהודים אירופים לבין יהודים מהמזרח התרחש רובו ככולו בתחומיה של פלשתינה/ארץ-ישראל, כלומר, כתוצאה מתהליך ההתיישבות וההגירה ובהקשר של התנאים הקונקרטיים שבהם התרחש. המאפיין השני של ההגירה היהודית היה, שמרבית העולים לישראל, ביחוד בשנותיה הראשונות, היו פליטים, בשל נסיבות הגירתם (מלחמת-העולם השנייה באירופה והתעוררות הלאומית הערבית במזרח). לעובדה הזאת הייתה

משמעות עם הגיעם לישראל (הכהן, 1994; הכהן, 1998, 287; Gonen, 1998, 158). כך, ללא קשר למדינות המוצא, מצבם הכלכלי של רוב העולים לישראל לא אפשר להם בחירה באשר ליעד ההגירה, או אמצעים לקבוע את גורלם.¹² המסקנה העולה מכך היא, שהתפקיד שמילאה המדינה, הן כמקום מפגש בין המהגרים והן כבעלת שליטה במשאבים ובתהליכי ההגירה והקליטה, היה חשוב ומשמעותי ביחס לעתידם של המהגרים אליה (ראו גם ליסק, 1993, 137). בהקשר הזה של תהליך בניין-מדינה, הייתה הגיאוגרפיה של קליטת העלייה חשובה לא פחות מהסוציולוגיה שלה (יפתחאל וצפדיה, 1999, 31-35; Yiftachel, 1997). הבידול הגיאוגרפי בין המהגרים מאירופה לאלה מהמזרח, שבא לידי ביטוי במדיניות פיזור האוכלוסין, היה לגורם משמעותי בעיצובם של הגבולות החברתיים, המבחינים בין מזרחים לאשכנזים בישראל ובהתפתחותם של היחסים החברתיים, המעמדיים והפוליטיים בישראל (Gonen, 1998, 156; Hasson, 1998; Yiftachel and Meir, 1998, 8). התוצאה של התהליכים האלה היא בכך שכיום אי-השוויון בין אשכנזים למזרחים לא היטשטש, והוא אף מתחדד, בתחומי חיים רבים (אייזנשטדט, ליסק ונהון, 1993; סמוחה, 1993).

1. בידול גיאוגרפי - מדיניות פיזור אוכלוסין ובעלות על דיר

למדיניות פיזור האוכלוסין בשנות ה-50 וה-60 הייתה, כאמור, משמעות ניכרת להתפתחותם של היחסים החברתיים בישראל. המדיניות הזאת התאפיינה, מחד גיסא, בצורך של המדינה ליישב את אזורי הקפר ואת היישובים הערביים הנטושים, ומאידך גיסא, בזמינותם של העולים מהמזרח למלא את היעד הזה (הכהן, 1994, 123-129; Gonen, 1998; Hasson, 1998). המהגרים האלה, ובייחוד יהודי צפון-אפריקה, שהגיעו באמצע שנות ה-50 ושהיו חסרי אמצעים משלהם וקשרים חברתיים ופוליטיים, היוו את החלק-הארי מן האוכלוסייה במושבי העולים ובעיירות הפיתוח, שהיו דפוס ההתיישבות, המוכתב מלמעלה, שאפיין את שני העשורים הראשונים של המדינה (ארנון, 1998, 323; Gonen, 1998, 151-153). בשנים 1948-1953 היוו מושבי העולים שני-שלישים מהיישובים הכפריים. בחלק ניכר מעיירות הפיתוח, שהקמתן החלה אז, היוו המזרחים מעל 80% מהתושבים, כשמיעוט האשכנזים שימשו בתפקידים מנהליים

ואחרים (Gonen, 1998, 151-153). לטענת גונן, הייתה זו התקופה היחידה, שבה שימשה האוכלוסייה החלשה את המדינה להתיישבות בקפרי. מדיניות פיזור האוכלוסין, שהתבססה על שלילה מודעת של חירות הבחירה של יעד הקליטה מהמהגרים, אפשרה שליטה אדמיניסטרטיבית בפיוזורה, שליטה שנראתה בעיני הממסד הקולט כמפתח להצלחת הקליטה (ארנון, 1998, 339; Gonen, 1998, 159). אולם, להצלחה הזאת היה מחיר: העדפת מדיניות פיזור האוכלוסין על פני אינטגרציה חברתית ותרבותית (כהן, 1969). ההעדפה הזאת היא שגרמה, בסופו של דבר, ליצירת החפיפה בין פריפריאליות גיאוגרפית לבין שוליות חברתית (Gonen, 1998, 156; Hasson, 1998, 133). עד סוף שנות ה-80, שבהן הגיע גל עלייה מברית-המועצות, הייתה אוכלוסיית עיירות הפיתוח בין 15% ל-20% מכלל האוכלוסייה וכ-75% מתושביהן היו מזרחים (Peled, 1998, 711; ראו גם: Peled, 1990a). על מצבם של תושבי עיירות הפיתוח ביחס לתושבי האזורים המבוססים ניתן ללמוד ממיון כלל היישובים בארץ לפי שקלול של משתנים חברתיים-כלכליים שונים, כמו הכנסה ממוצעת לנפש, שיעור השכירים המשתכרים מתחת לשכר המינימום, שיעור הזכאים לבגרות, ושיעור המשפחות הגדולות. על-פי המיון הזה, ממוקמות עיירות הפיתוח בחמשת האשכולות הנמוכים מבין עשרה, נמוך יותר מ-56% מהאוכלוסייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995, 42, לוח 3; וכן: Peled 1998a; ראו נספח 7). זאת ועוד, ממחקר שבחן את ההבדלים בין עיירות הפיתוח – על-פי ההגדרה של המדינה, הכוללת יישובים ברמות חברתיות-כלכליות שונות – עולה, כי עיירות שהיו נחשלות בתחילת שנות ה-60 נותרו בכישלון גם לאחר 20 שנים, ואלה מהן שהצליחו ממשיכות במגמה של התפתחות (ליפשיץ, 1990, 6).

תוצאותיה של מדיניות השיכון הציבורי, שהייתה המנוף העיקרי בניהול מדיניות פיזור האוכלוסין (לו-יון וקלוש, 1994, 4; Gonen, 1998; Lewin-; Epstein, Elemlech and Semyonov, 1997), ניכרות כיום בהבדלים בבעלות על הדיור בין מזרחים לאשכנזים. בעלות על הדיור הנה מרכיב חשוב במצבם הכלכלי של משקי הבית בישראל. מדיניות השיכון הריכוזית, שהתגבשה בשנים הראשונות למדינה יצרה מבנים דיפרנציאליים של הזדמנויות, שהיו מותנים בדפוסי חשיפת גלי ההגירה השונים למתרחש בשוק הדיור. במילים אחרות, עיתוי ההגירה ואזור המגורים הם המשתנים הקובעים את הסיכוי לבעלות על דירה. כך, למשל, בהשוואה לילידי ישראל, המהגרים שהגיעו סמוך להקמת המדינה הם

בעלי סיכוי גדול יותר להיות בעלי דירה משלהם. המשמעות של עיתוי ההגירה שונה אפוא מזו של הוותק, מאחר שעיתוי ההגירה קשור ישירות למבני הזדמנויות שונים, שנוצרו עקב שינויים במדיניות הדיור (Lewin-Epstein et. al., 1996, 8-9).

גל העלייה הראשון, ב-1948, נקלט ברובו באלפי המבנים שננטשו בעקבות גירושם ובריחתם של הערבים במהלך המלחמה. כשליש מהעולים בשנים 1948-1950 התיישבו באותם המבנים; כרבע שוכנו במחנות העולים; והאחרים נקלטו על-ידי קרובים, במושבי עולים, בכפרים ובקיבוצים (הכהן, 1994, 327; לו-יון וקלוש, 1994, 7). חלקה היחסי הגדול של העלייה מאסיה לעומת העלייה מצפון-אפריקה באותה התקופה מסביר, לטענת סדרת מחקרים בנושא (אלמלך ולוין-אפשטיין, 1998; Lewin-Epstein, Elemlech and Semyonov 1997; Lewin-Epstein et. al. 1996), את השוני בין שתי קבוצות האלה הן מבחינת בעלות על דירות והן מבחינת מיקומן. כך, על אף הדמיון במאפיינים החברתיים-כלכליים של ילידי אסיה ואפריקה, קבוצות אלה מובחנות זו מזו במיקומן בפריפריה (רק 13.8% מילידי אסיה מתגוררים בפריפריה לעומת 38.1% מילידי אפריקה). כמו כן, סמיכות הזמן של ההגירה מאסיה לזו מאירופה מסבירה את הדמיון שבין שתי קבוצות אלה באותם מרכיבים (Lewin-Epstein, Elemlech and Semyonov, 1997, Table 2, 1448). כתוצאה מכך, הן שיעור הבעלות על דיור והן ערכן של הדירות של האחרונים בגל העלייה, עולי צפון-אפריקה, נמוכים בהשוואה לאלה של יוצאי אירופה ואסיה כאחד.

בשנים 1950-1954 קצב הבנייה הציבורית לא עמד בקצב ההגירה, ותקופת השהות של המהגרים במחנות העולים ובמעברות עלה בהתמדה. כך, מספר היושבים בהם עלה מ-100,000 ב-1950 לכ-250,000 ב-1951 (הכהן, 1994, 183), ומשך השהות הממוצע התארך לכדי 24 שבועות. בסוף 1954, היו במעברות כ-88,000 נפש, ועל אף היקף העלייה הקטן לא חוסלו המעברות (שם, 301). ככל שעבר הזמן, גדל חלקם של יוצאי אסיה ואפריקה בין תושבי המעברות (שם, 298-299). במהלך השנים האלה התרחבה ההתיישבות החקלאית הכפרית, בייחוד באמצעות הקמת מושבי עולים, שהיו למרכיב העיקרי בה (שם, 144-145). ב-1954 אף התגבשה מדיניות הגירה וקליטה, שמטרתה העיקרית הייתה ההתרחבות לפריפריה. העלייה מצפון-אפריקה הייתה למיישבת העיקרית של יישובים אלה (ארנון, 1998). המגמה הזאת מאפיינת לא רק את היחסים בין יישובי המרכז לבין אלה שבפריפריה, אלא אף את היחסים בערים

הגדולות עצמן. "שכונות" היה לביטוי שגור, המתייחס לפריפריה הפנים-עירונית, שבה מתגוררת האוכלוסייה הענייה, המזרחית ברובה, וממנה אף התפתחה המחאה המזרחית לאורך השנים (ראו, למשל, חסון, 1987; Gonen, 1995, ch.8).

רמת הדיור

רמת הדיור נמדדת על-פי צפיפות, ערך הנכס, הבעלות עליו וציוד ביתי (הנתונים בחלק הזה מבוססים בעיקר על לו-יון וקלוש, 1994, 1995). אי-השוויון הבין-עדתי בקרב האוכלוסייה היהודית בא לידי ביטוי בבעלות על דירות, בערךן ובתנאי הדיור. בכל המרכיבים האלה נהנים האשכנזים, המהווים רוב בשכונות וביישובים של בני המעמד הבינוני והגבוה, ממיקום גבוה יותר. כך, למשל, עולה מסקר הוצאות המשפחה ב-1993/1992, כי המסים העירוניים שמשלם משק בית ממוצע, שבראשו יליד ישראל ממוצא אשכנזי, גבוהים ב-40% מאלה שמשלם משק בית, שבראשו יליד ישראל ממוצא מזרחי (לו-יון וקלוש, 1994, 32). זאת ועוד, הדיור מהווה מרכיב עיקרי בעושר המשפחתי ובהעברה הבין-דורית, ומכאן שאי-השוויון בתחום הזה משועתק לדורות הבאים.

צפיפות הדיור

ב-1992 הייתה הצפיפות הממוצעת באוכלוסייה היהודית 1.04 נפשות לחדר, לעומת 0.7 במדינות המערב. בקרב יוצאי אירופה ואמריקה הייתה הצפיפות הממוצעת 0.91 נפשות לחדר, ואילו בקרב ילידי אסיה ואפריקה 1.11 נפשות (ראו נספח 2).

תנאי הדיור ובעלות על ציוד ביתי

איכות הדיור עולה עם העלייה ברמת ההכנסה. בכל זאת, כאשר המאפיינים החברתיים-כלכליים נשארים קבועים, מתקיים פער באיכות הדיור בין אשכנזים למזרחים. הפער אינו גדול בתנאי הדיור הבסיסיים, כלומר בבעלות על מוצרים כגון מקרר, מכונת כביסה או טלוויזיה, אלא במוצרים נדירים יותר, כמו מזגן, (לו-יון וקלוש, 1994, עמ' 37, 39).

שיעורי בעלות על דירות, ערך נכסי דיור והשפעת העברות בין-דוריות

הפערים בשיעור הבעלות על דירות בין אשכנזים למזרחים ילידי ישראל הנם משמעותיים. בשנת 1990, 68% מילידי ישראל, שאביהם יליד אסיה

ואפריקה היו בעלי דירות לעומת 77% מבנים לילידי אירופה ואמריקה. בקרב ילידי חו"ל התמונה שונה במעט, אך גם בה ניכרת השפעה רבה לעיתוי ההגירה. ב-1990 היו כ-76% מהמשפחות שבראשן יליד אפריקה-אסיה בעלי דירות, לעומת 67% מיוצאי אירופה-אמריקה. אולם, משמעותו של הנתון הזה משתנה כאשר מביאים בחשבון את עיתוי ההגירה. כך, למשל, השוואת הבעלות על דירות בקרב יוצאי אירופה-אמריקה על-פי עיתוי ההגירה מעלה, כי שיעור בעלי הדירות בקרב המהגרים, שעלו לאחר 1990, עמד על 13% בלבד, לעומת 87% מבין העולים עד 1960 (לו-יון וקלוש, 1995, 19; 1994, 38).

שני מרכיבים נוספים של אי-שוויון בתחום הזה הנם היקף המגורים בשכירות ציבורית וערך הנכסים (ראו גם ורצברג, 1991). בשנת 1990 התגוררו בשכירות ציבורית 8.5% מיוצאי אירופה-אמריקה לעומת 28.8% מיוצאי אסיה-אפריקה. הדירות שבבעלות אשכנזים ילידי ישראל יקרות ב-65% מהדירות של מזרחים ילידי ישראל (לו-יון וקלוש, 1994, 38; וכן Lewin-Epstein, Elemlach and Semyonov, 1997, p. 1448, Table 2).

בהעדר נתונים מהימנים על חלוקת הרכוש בישראל (בעיקר בשל העדר מיסוי על רכוש וירושה), מהווה הבעלות על הדיר, במידת-מה, אינדיקטור לאי-השוויון בתחום הזה. סקר שבחן בעלות על רכוש ואי-שוויון ברמת החיים העלה, כי ההתפלגות בבעלות על דירות דומה בעיקרה להתפלגות בהכנסות ובפערים בהשכלה בין הקבוצות החברתיות (Lewin-Epstein et. al., 1996). היתרון של יוצאי אירופה-אמריקה בשוק העבודה ניכר בצורות הכנסה אחרות ובהתפלגות הרכוש; יתרה מזו, הדור השני של הקבוצה הזאת דומה לה בהישגים הכלכליים. סקר זה אף העלה כי יוצאי צפון-אפריקה נמצאים בתחתית הסולם, ויוצאי אסיה נמצאים מעט מעליהם (ראו את הדיון לעיל על הבעלות על הדיר). כמו כן, 27% מיוצאי אירופה-אמריקה דיווחו על הוצאות גבוהות מההכנסות לעומת מעל 50% מהקבוצה השנייה. מבין אלה שבבעלותם דירות/בתים, חלק גדול יותר מילידי אירופה-אמריקה הם בעליהם של בתים יקרים (בערך של למעלה מ-300,000 דולר), אחריהם ילידי ישראל בניס לקבוצה הזאת, ואחריהם ילידי אסיה (Lewin-Epstein et. al., 1996, 25-26).

ממצא חשוב נוסף בסקר זה הוא, שנכסים משפחתיים והעברות בין-דוריות הם גורם משמעותי באי-שוויון בישראל. בין הקבוצות קיים אי-שוויון ניכר בשיעור העזרה הכלכלית של המשפחה. למשל, בעוד ש-6.8% מילידי אירופה-אמריקה דיווחו על קבלת עזרה מההורים, רק 2% ו-2.5%

מבנים למשפחות, שמקורן באסיה ובאפריקה, בהתאמה, דיווחו על עזרה דומה. כמו כן, בעלי השכלה גבוהה יותר עוזרים יותר לבניהם. יתרה מזו: 43% מהמשיבים שמוצאם מאירופה ומאמריקה קיבלו עזרה כלכלית מהוריהם לרכישת הדירה הראשונה, לעומת 20% מיוצאי אסיה (Lewin-Epstein et al., 1996, 27).

בישראל, למעלה מ-90% מן הקרקעות הן בבעלות ציבורית. בהשפעת גלי ההגירה, ששמרו על מגמה של ביקושים גבוהים לדיור ובשל שיעורי אינפלציה גבוהים יחסית לרוב המדינות המתועשות, חלה עלייה משמעותית בערך הדירות. בשנת 1959, היה מחירה של יחידת דיור ממוצעת שווה ערך ל-2.75 משכורות שנתיות ממוצעות. ב-1974 היה מחירה של אותה יחידת דיור 4.9 משכורות שנתיות. בתנאים האלה קשה למהגרים חדשים להמיר תגמולים משוק העבודה לנכסי דיור, וכתוצאה מכך לא ניתן להפיק את התועלות הכלכליות הנלוות לנכס זה. העובדות האלה יוצרות פערים בין קבוצות המהגרים, פערים העלולים להישאר מקובעים לאורך דורות (Lewin-Epstein et al., 1996, 6). זאת ועוד, על אף גל ההגירה מברית-המועצות לשעבר בראשית שנות ה-90 וחרף שינויים שחלו במדיניות הפשרת הקרקעות לבנייה, חלק הולך וגדל של הבנייה החדשה הנו בנייה צמודת קרקע ולא "בנייה רוויה" (לו-יון וקלוש, 1994, 54-55). משמעות הדבר היא, שלא חלה ירידה במחירי הדירות, ומכאן, שיכולתה של האוכלוסייה הנזקקת – זוגות צעירים, עולים חדשים, תושבי שכונות עוני וכדומה – לרכוש דירה, לא השתפרה. הבעיה מחריפה בשל העדר בנייה ציבורית בשנים האחרונות (לבד מהבנייה הייעודית לקליטת העלייה הרוסית).

2. מבנה מעמדי-תעסוקתי

לטענת סמוחה (1993, 174-176), ישראל היא חברה של מעמד בינוני. המעמד הבינוני והבינוני-גבוה מקיפים, לפי הערכתו, כ-60% מכלל האוכלוסייה (ראו גם: Ben-Porat, 1989, 60). על כך למד סמוחה מהרכב התעסוקה – כשני-שלישים מהאוכלוסייה מועסקים בשירותים ולכשלושה-רבעים ממנה יש תשע שנות לימוד או יותר. עם זאת, מנתוני המוסד לביטוח לאומי עולה, כי ב-1997 כ-67% מהשכירים במדינה השתכרו פחות מההכנסה הממוצעת במשק, וכמעט 51% מהם השתכרו עד 75% מהשכר הממוצע.¹³ מהנתונים שהוזכרו בפרק הקודם עולה, כי

כמחצית מאוכלוסיית השכירים אינם מגיעים לסף המס. הפערים ההולכים ומתרחבים בקרב האוכלוסייה – תופעה המהווה חלק מתהליך ההידמות לארצות המערב – אינם מתחלקים באופן שווה בין קבוצות המוצא השונות (כהן, 1998; Peled, 1998). מיפוי החברה מבחינת ההרכב האתני (בלי לכלול את הערבים אזרחי ישראל) מעלה, כי בתחתית הסולם – בקרב העניים והעובדים ברמות השכר הנמוכות – הרוב המכריע הוא מזרחים; שכבת הביניים היא מעורבת עם ייצוג-יתר מסוים לאשכנזים; ואילו ברובד הבינוני-גבוה והאליטה נמצאים במובהק אשכנזים. הממצאים האלה מעידים על התגבשות הומוגנית יותר של שתי הקבוצות הנידונות – האשכנזית והמזרחית – מבחינת מאפייניהן החברתיים-כלכליים.

שוק העבודה

תהליכי המודרניזציה והתיעוש של ישראל התרחשו בראשית שנות ה-50, בתקופה שבה היה גל עלייה גדול מהמזרח, ועימם השתנו פניה של החברה הישראלית. במדינות מוצאם היו המזרחים והאשכנזים בעלי מאפיינים תעסוקתיים שונים, אך הדמיון בין בני שתי הקבוצות עלה על השוני (בן-פורת, 1989, 172). עם הגיעם לישראל עברו המזרחים תהליך פרוליטריזציה, שהביא לשינוי בדפוסי התעסוקה שלהם לעומת האשכנזים (רוזנפלד וכרמי, 1979; בן-פורת, 1989, 172; Ben-Porat, 1989, 17), לחידוד ההבדלים בין שתי הקבוצות ולטשטוש ההבדלים בתוך הקבוצות.¹⁴ תהליכי הגידול וההתרחבות בשוק העבודה יצרו מוביליות מקצועית-תעסוקתית גבוהה (על שוק העבודה בשנות ה-50 וה-60 ראו סבירסקי, 1981; בן-פורת, 1989), ובעקבותיה נעשה גם הדיוקן התעסוקתי של המזרחים מגוון יותר. עם זאת, בשנים 1958-1981 מדד אי-הדמיון (המהווה אינדיקטור לבדיקת הפער בין התפלגותן של שתי הקבוצות בקטיגוריות תעסוקתיות שונות) בין שכירים אשכנזים למזרחים לא השתנה, ובין ילידי הארץ לעומת ילידי חו"ל הוא אף גדל. הפער בקרב הנשים בשתי קבוצות האלה הצטמצם אמנם עד ל-1967, אך מאז הוא הלך והתרחב (נהון, 1984, 93; ליסק, 1993, 138-139). מדד הריכוז המוסדי (ממוצע משוקלל של פערי ייצוג בתעסוקות השונות) מעיד, באורח חד-משמעי, כי בקטיגוריות התעסוקה הגבוהות יש ריכוז גבוה של אשכנזים, בייחוד ילידי הארץ, ואילו בקטיגוריות התעסוקה הנמוכות יש ריכוז גבוה של מזרחים (נהון, 1984, 89). מאז 1972 התקיים פער ניכר בין מזרחים ואשכנזים בקבוצת המועסקים במקצועות החופשיים, והפער בקרב הדור

השני עולה בגודלו על זה של הראשון; בעוד שההפרש בין ילידי אירופה ואמריקה לבין ילידי אסיה ואפריקה היה 17%-20% לטובת הראשונים, הרי שההפרש בין ילידי הארץ גדל עד כדי 30% (קלינוב, 1993, 13). ב-1991, נראה כי הסיכוי של אשכנזים ילידי חו"ל לעבוד באחת משלוש הקטיגוריות הגבוהות של משלח-יד (מקצועות חופשיים, מנהלים וטכנאים) היה כמעט כפול מזה של מזרחים (38.6% לעומת 20.6%); בקרב ילידי הארץ הפער היה גדול אף יותר (50.1% לעומת 21.1%) (סמוחה, 1993, 179; כהן, 1998).

לנתונים האלה יש משמעות רבה יותר לנוכח השינוי שחל בעשורים האחרונים בהתפלגות כוח העבודה, הבא לידי ביטוי בעלייה בעוסקים במשלח יד אקדמיים (מדעים, מקצועות חופשיים וניהול), לעומת ירידה במספר המועסקים הלא-מיומנים (בחקלאות, בתעשייה ובשירותים). רמת השכר הממוצעת בקבוצה הראשונה הייתה, ב-1983 גבוהה משכרו של פועל מקצועי ב-45%, ואילו השכר הממוצע בקבוצה האחרונה עמד על 78% משכרו של פועל מקצועי (קלינוב, 1993, 14-13). כפי שנראה בהמשך, פערי השכר האלה באים לידי ביטוי בפערים בחלוקת ההכנסות בין מזרחים לאשכנזים המיוצגים, כאמור, באופן לא שווה בשתי קבוצות התעסוקה האלה (נהון, 1984; 1984א; 1989; סבירסקי וברנשטיין, 1993, 134-135; Ben-Porat, 1989, 68). זאת ועוד, לשינויים האלה יש משמעות נוספת והיא העלייה בחשיבותו של התואר האקדמי בשוק העבודה. כך, שיעור נמוך של בעלי השכלה אקדמית בקרב המזרחים (כרבע מאשר בקרב האשכנזים),¹⁵ מותיר אותם מחוץ לתעסוקות שהתמורה עבורן, בדרך-כלל, גבוהה יותר מבחינת ההכנסה והמעמד החברתי (ראו גם סמיונוב ולרנטל, 1993). ב-1995 היו 20% מהגברים האשכנזים בעלי משלח יד אקדמי, לעומת 6% מהגברים המזרחים (כהן, 1998, 14).

הנתונים וההתפתחויות האלה מאששים את הטענה, שבישראל קיימת "חלוקת עבודה תרבותית" (Cultural Division of Labour) – מערכת ריבוד חברתי, שבה קבוצות בעלות מאפיינים תרבותיים שונים נמצאות מבודלות בשוק העבודה. יש להדגיש, כי המודל הזה אינו מניח, שמיקומה של קבוצה מסוימת נקבע על-פי תרבותה, אלא בהתאם למועד ולתנאים של המפגש בינה לבין תהליך התיעוש. המאפיינים התרבותיים מהווים סמנים לזיהוין של קבוצות כמשתייכות לתחומי תעסוקה מסוימים בחלוקת העבודה (פלד, 1997, 17-27; Peled, 1998, 706). מכאן, שההשתייכות לקבוצה תרבותית מסוימת אינה קובעת את תחום

התעסוקות שלהן מסוגלים בני אותה קבוצה, אלא את האפשרויות הפתוחות בפניהם בהקשר החברתי-פוליטי-כלכלי הקונקרטי. כך, בישראל התפתח שוק עבודה בעל ארבע שכבות: אשכנזים הממוקמים בראש הפירמידה; מזרחים, המהווים קבוצה סמי-פריפריאלית, בגלל השתייכותם, מחד גיסא, לקבוצת הרוב היהודית, ומאידך גיסא, לתפקידים ולמקצועות הנמוכים בשוק העבודה; פלסטינים אזרחי ישראל; ופלסטינים תושבי השטחים (Shafir and Peled, 1998; Peled, 1998, 706). בשנים האחרונות תפסו את מקומם של הפלסטינים תושבי השטחים עובדים תושבי חו"ל ("עובדים זרים"). ב-1997 נאמד מספרם של העובדים האלה בכ-170,000, שהם כ-8.5% מכוח-העבודה האזרחי במדינת ישראל, ל-45% מהם אין היתרי עבודה (סנאט, 1997). כניסתם של העובדים תושבי חו"ל אינה משנה באופן מהותי את אפיונו של שוק העבודה כזוה, שבו קבוצות העובדים הפריפריאליות הן לא-יהודיות, ובמידה רבה יותר, לא-אשכנזיות.¹⁶

עובדים עצמאיים

מסלול תעסוקתי מקביל לשוק העבודה הוא המסלול העצמאי. שיעורם של העצמאיים באוכלוסיית הגברים קטן בשנים 1961-1983 מ-25% לכ-18%. בתקופה הזאת ניכרת ירידה בשיעורם של האשכנזים בקרב העצמאיים לעומת עלייה בשיעורם של המזרחים עד כדי סגירת הפער בין הקבוצות. בעיקר, עלה שיעור המזרחים בקרב עצמאיים שהם גם מעסיקים. עם זאת, בעוד שהמעסיקים הבינוניים והגדולים המזרחים נמנים על-פי-רוב עם עובדי הצווארון הכחול, הרי שרובם המכריע של האשכנזים מתרכזים במקצועות הצווארון הלבן (נהון, 1984, 85; ליסק, 1993, 140).

המגזר העצמאי משמש אפוא, בהסתייגות מסוימת, כמסלול המאפשר לעקוף מגבלות של השכלה ותארים פורמליים. למרות התפשטות ההשכלה בקרב המזרחים, ניכרת נטייתם להעדיף יזמות עצמאית על פני תעסוקה ממוסדת הנדרשת לתעודות פורמליות. גם במגזר הזה ניכרת הבחנה בין בעלי השכלה ואלה החסרים אותה. ככלל, בעלי השכלה נמוכה (השכלה יסודית ותיכונית) נוטים להשתלב בשוק העבודה כעצמאיים. אולם, בעוד שלרוב העצמאיים, המעסיקים עובדים, בעיקר מעסיקים גדולים, יש השכלה גבוהה, רוב העצמאיים שאינם מעסיקים עובדים הם בעלי השכלה נמוכה.

אבטלה

בתחילת שנות ה-80 עלה שיעור האבטלה במשק מכ-2% ל-5%. בעקבות תוכנית החירום לייצוב המשק (1985),¹⁷ שבה יצירת אבטלה הייתה למרכיב חיוני בהורדת שכר העבודה, חלה עליה מתמדת בהיקפה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1998, 33, לוח 11; Razin and Sadka, 1993, 34, 244). מתחילת שנות ה-90 מילאה האבטלה תפקיד מוביל בהתרחבות אי-השוויון בישראל (דהן, 1993; דהן, 2000, 15).¹⁸ שיעור האבטלה בערי הפיתוח גבוה מהממוצע הארצי, ובשנים 1994-1996 הפער ביניהם היה כ-4% בכל שנה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1997, 15, לוח ד). מחקר שבחן מצבים שונים של חוסר תעסוקה (מחוסר תעסוקה הולמת ועד העדר תעסוקה) העלה, כי הסיכוי של מזרחים להיות מובטלים, או לא למצוא תעסוקה הולמת גדול ב-25%-44% (תלוי במצב המשק ובסוג חוסר התעסוקה) מזה של אשכנזים (לוי-אפשטיין, סמיונוב ואלון, 1995, 22; ראו גם טבלה 9). גם מגורים בעיירת פיתוח מעלים את הסיכוי להיות מובטל (לוי-אפשטיין, סמיונוב ואלון, 1995, 22-23, 354; Peled, 1990; ראו גם טבלה 10).

טבלה 9

שעורי אבטלה בקרב מזרחים ואשכנזים, 1986-1993

1993	1991	1990	1989	1988	1987	1986	
10.0	10.6	9.4	8.7	6.4	6.1	7.1	סך הכל
							דור ראשון
10.2	12.7	6.8	4.9	3.7	3.7	3.7	אשכנזים
8.5	8.1	8.3	7.8	5.6	5.1	6.1	מזרחים
							דור שני
4.9	5.7	5.9	5.6	--	--	--	אשכנזים
13.2	15.0	15.8	15.5	--	--	--	מזרחים
8.1	8.8	9.3	9.6	--	--	--	דור שלישי

מקור: Swirski 1995, Table 3, p. 15.

טבלה 10

אחוז הבלתי-מועסקים מכוח העבודה האזרחי

1996	1995	1994	
6.7	6.9	7.8	סך הכל
6.3	6.4	7.2	ללא עולים
9.3	10.3	13.2	עולים לאחר 1990
10.5	11.2	11.0	יישובי פיתוח

מקור: הלמ"ס, סקרי כוח אדם 1996, לקט ממצאים סטטיסטיים, יוני 1997, לוח ד, עמ' 15.

3. חינוך והשכלה

מערכת החינוך בישראל מאופיינת, בראש ובראשונה, בפיצולה לזרמים ולמגזרים שונים. הפיצול הזה בא לידי ביטוי בפערים בהשכלה בין קבוצות חברתיות מובחנות, ובהקשר הזה, בין מזרחים לאשכנזים. חוק לימוד חובה 1949 ביטא את אופייה של המדינה, שזה עתה קמה כמדינה אוניברסלית, ובכך שימש מענה לדרישות המיידיות של תהליכי קליטת העלייה והמודרניזציה (על תלמידים במערכת החינוך, ראו נספח 3). חקיקתו של חוק חינוך ממלכתי 1953, הביאה אמנם לביטולם של הזרמים בחינוך. עם זאת, חוק זה יצר מערכת חינוכית המאופיינת בפיצול ובידול, דבר שתרום להתהוותם של פערים גדולים בהישגים החינוכיים בין הקבוצות החברתיות השונות (סבירסקי, 1990; סבירסקי 1995; צמרת, 1997; לוי, 1998). גם הרחבתו של חינוך החובה לכיתות התיכון לא שינתה את המצב הזה באופן משמעותי. התרחבות החינוך העל-יסודי המקצועי אפשרה לחלקים נרחבים יותר של החברה, בעיקר מקרב הקבוצות החברתיות החלשות, לרכוש אותו. שביט מצביע על עלייה משמעותית בשיעור הלומדים בבתי-הספר העל-יסודיים מקרב המזרחים. אולם, המגמה הזאת מגבילה את התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה (שביט, 1992, 77) ובכך, לטענתו, מקובע ערכה הגבוהה כמשאב בתהליך ההישג התעסוקתי. ככלל, ההגמוניה של הקבוצה האשכנזית הוותיקה מקובעת על-ידי שמירת יתרונה בשלבים הגבוהים יותר של מערכת ההשכלה (שביט וקראוס, 1992, 17-29).

אישוש לטענות האלה ניתן במחקרו של כהן, הבוחן את ההשלכות של פערי ההשכלה על מיקומם של המזרחים לעומת האשכנזים בשוק העבודה של

ובמבנה המעמדי בישראל בשנות ה-90. כהן בוחן את הפערים בין אשכנזים למזרחים, שנולדו בארץ, או גדלו והתחנכו בה (כהן, 1998, 115). במחקרים שונים נמצא, כי לא רק שפערי ההשכלה ביניהם לא הצטמצמו, אלא אף גדלו (למשל, נהון, 1987; מארק, 1994; לביא ואחרים, 1999). לטענתו של כהן, ההסבר לכך טמון בתפקידה המשתנה של ההשכלה הגבוהה ובהשלכותיה על שוק העבודה. ממצאיו של כהן, המבוססים על ניתוח המאפיינים ההשכלתיים והתעסוקתיים של שכירים יהודים בני 25-54, מצביעים על כך, שבשנים 1975-1995 לא התרחבו פערי ההשכלה בין מזרחים לאשכנזים. אולם, לעומת הצמצום הקל של הפער במספר שנות לימוד (היחס בין ממוצע המזרחים לבין ממוצע האשכנזים עלה מ-0.77 ל-0.88 כאשר יחס של 1.0 מעיד על שוויון ויחס הגדול מ-1.0 מעיד על פער לטובת המזרחים), הרי שהפער הקיים בהשכלה אקדמית אינו מבשר טובות. בשנת 1995, סיכוויי של אשכנזי בקבוצת הגיל 25-29 להיות בעל תואר אקדמי היו גבוהים פי 3.7 מאלה של מזרחי (כהן והברפלד, 1995; כהן, 1998, 119; Cohen and Haberfeld, 1998). ככלל, גם בעלי השכלה אקדמית בקרב המזרחים משיגים את התואר הזה בגיל מבוגר יותר מהאשכנזים. לעובדה הזאת יש השלכות משמעותיות על עתידם בשוק העבודה, וכפועל יוצא מכך, על הכנסותיהם בעתיד (כהן, 1998, 122). במילים אחרות, ככל שגדל מספר שנות הלימוד של המזרחים ומצטמצם הפער ביניהם לבין האשכנזים, חל פיחות בחשיבותו של המרכיב הזה בקביעת הסיכויים של הפרט בשוק העבודה לעומת עצם רכישתו של תואר אקדמי והגיל בו הוא נרכש.

ממצא חשוב נוסף הנו התפתחותו של הפער בין אשכנזים למזרחים ברמות החינוך השונות. לביא ואחרים (1999), מצאו כי, בשנת 1996/97, בעוד שבכיתה ד' אין פער בין קבוצות תלמידים אלה, הרי שבסיום כיתה ז' הפער עומד כבר על 12.1%, ואילו הפער בזכאות לתעודת בגרות מתוך הלומדים הנו 15.8%. הפער בין אשכנזים הלומדים מקצועות מדעיים לבין מזרחים המבקשים להבחן במקצועות אלה, דבר המעיד על איכות תעודת הבגרות, עומד על 41.7%. פערים אלה באים לידי ביטוי בהשכלה הגבוהה: שיעור הזכאים לתואר ראשון בקרב המזרחים נמוך ב-31.9% מזה שבקרב האשכנזים, ובמדעי החיים והטכנולוגיה הוא מגיע לכדי 59.6%.

הממצאים האלה הנם תוצאה של התפתחותו של אי-שוויון אתני בשלבים השונים של החינוך בישראל. מבנה מערכת החינוך, כמו גם מטרותיה העיקריות, מונחים מלמעלה כלפי מטה, כלומר, על-ידי דרישות הכניסה שמציבות האוניברסיטאות. כך, הרחבת החינוך התיכוני

והרפורמה במבנה בית-הספר היו קשורות ליעד של הפיכת בית-הספר לשלב מכין ללימודים אקדמיים (סבירסקי, 1990; דהאן ויונה, 1993). מבחינה זו, מערכת החינוך הייתה והנה מנגנון מיון, המכוון תלמידים ותלמידות, על-פי הרקע החברתי שלהם, למסלולים מוגדרים של התפתחות לימודית ומקצועית (ראו גם דהאן ויונה, 1993א; דהאן ויונה, 1993ב; קשתי, 1991, 138; שביט, 1992; שרמן, 1995, 28; Shavit, 1984).

התופעה הראשונה המשפיעה על הפערים במערכת החינוך היא תופעת הנשירה. שיעור הנשירה הכולל בקרב גילאי 17 בכלל האוכלוסייה היה 18.4% בשנת 1995. בקרב הנוער היהודי עמד השיעור זה על 11.5% (משרד החינוך, 1997, 31, לוח ג.9). בהעדר נתונים על מוצאם של התלמידים והתלמידות האלה ניתן ללמוד על גורלם של המזרחים מכך שהיקף הנשירה השנתי ברבות מעיירות הפיתוח נע, על-פי נתוני משרד החינוך, בין 8% ל-10% (סבירסקי וסבירסקי, 1997; וכן יוגב ואילן, 1991, 99; על שיעור הנשירה הגבוה של מזרחים בתיכון ראו: איילון, 1992, 59; שביט, 1992, 76).

סימן נוסף לפערים שנוצרים כבר בשלב המוקדם של החינוך הפורמלי הוא הפניית תלמידים ותלמידות לחינוך המיוחד. גם בנושא הזה העדר נתונים מקשה על ניתוח התופעה והשלכותיה החברתיות, ואולם קיימות עדויות רבות של הורים מרקע כלכלי נמוך וממוצא לא אשכנזי (מזרחים ואתיופים) על כך, שקיימת נטייה מובהקת להפנות תלמידים עם קשיי למידה מינוריים לחינוך המיוחד (אליעזר, 1995; אליעזר, 1998; שאול, 1998). בשנת 1994/1995 למדו בחינוך המיוחד (ללא הכיתות המיוחדות בבתי-הספר ובגנים רגילים) 38,334 תלמידים ותלמידות שהם 3.3% מכלל התלמידים (משרד החינוך 1997, 28, לוח ג.6).

נקודת המפנה העיקרית בקביעת סיכוייהם של תלמידים במערכת החינוך הנה במעבר לחינוך על-יסודי. כאמור, הרחבת החינוך התיכוני-מקצועי הייתה אמצעי בהבטחת הישארותם של תלמידים מרקע כלכלי-חברתי נמוך במערכת החינוך. אולם, משמעותה של ההתפתחות הזאת הייתה, שבגיל מוקדם מדי נחרץ גורלם של רבים, שלא להגיע ללימודים גבוהים. בשני העשורים האחרונים קיימת במגזר היהודי מגמה של גידול החינוך העיוני על חשבון החינוך הטכנולוגי. עם זאת, כ-45% מהתלמידים היהודים מופנים לחינוך הטכנולוגי, מהם 38% במסלולים ללא תעודת בגרות. מבין כלל התלמידים הניגשים לבגרות 28% בלבד הם בוגרי המסלול הטכנולוגי. שיעור ההצלחה שלהם בבחינות הבגרות נמוך יחסית: 43% בלבד מהם

הצליחו ב-1994 בבחינות לעומת 65% מבוגרי בתי-הספר העיוניים (סבירסקי וסבירסקי 1997, 9). במעבר לאוניברסיטה קטן משקלם של בוגרי המסלול הטכנולוגי עוד יותר: 21% מהזכאים לתעודת בגרות מקרבם ב-1986 התחילו ללמוד באוניברסיטה עד לשנת 1992, בהשוואה ל-42% מבוגרי המסלולים העיוניים (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 9; ראו גם נספח 4). ככלל, רק מעט פחות ממחצית מבוגרי בתי-הספר העיוניים הזכאים לתעודת בגרות ממשיכים לאוניברסיטה. ניתן לשער, כי מרבית אלה שאינם ממשיכים הם תלמידי בתי-ספר בעיירות הפיתוח וביישובים הערביים, שההישגים שלהם בבחינות הבגרות אינם תואמים את הדרישות של האוניברסיטאות. הנתונים על אפיון היישובים מלמדים, ששיעור הסטודנטים לתואר ראשון גילאי 20-29 באשכולות 1-5 (בהם ממוקמות עיירות הפיתוח) נע בין 0.7% ל-4.2%; באשכולות 9-10, לשם השוואה, עומד השיעור הזה על 15.9% ו-21.8% בהתאמה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995, 42, לוח 3).¹⁹

שעור הזכאות לתעודת בגרות אינו משקף את איכות החינוך בקרב הקבוצות השונות (סמוחה, 1993, 9-178). בשנת 1994/95 עמד שעור הזכאים יוצאי אסיה-אפריקה על 34% לעומת 50% בקרב יוצאי אירופה-אמריקה, וזאת כאשר השיעור הארצי עמד על 39% (44% במסגרת החינוך העברי; ראו נספח 5). נתונים אלה מעידים, לכאורה, על צמצום הפער בין אשכנזים למזרחים אך הם אינם מהווים את התמונה כולה. ככלל, איכות החינוך ממנה נהנים המזרחים נמוכה יותר מזו של האשכנזים. הנתונים לעיל על שיעור הממשיכים ללימודים אקדמיים מבין תלמידי החינוך העיוני והמקצועי הנם אחד הביטויים של ערכה הנמוך של תעודת הבגרות במסלול הלא-עיוני (שביט, 1992; שרמן, 1995, 29). מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על הרכב תעודת הבגרות עולה, כי בכל הצירופים של מקצועות מוגברים בתחומים הריאלי וההומני נהנים האשכנזים מדומיננטיות ביחס למזרחים. כך, למשל, שיעור הניגשים לבגרות בשני מקצועות ריאליים ובשניים הומניים מקרב יוצאי אסיה-אפריקה ואירופה-אמריקה היה, בשנת 1996, 7.6% ו-11.9% בהתאמה (שיעור ילידי ישראל שניגשו לבחינות 11.6%). לעומת זאת, 10.7% מיוצאי אסיה-אפריקה ורק 5.2% מיוצאי אירופה-אמריקה ו-6.8% מילידי ישראל ניגשו לבגרות ללא מקצוע מוגבר (מדינת ישראל, 1997, 519, לוח 22.22). הפערים האלה מתגלים בהתפלגות הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה.

עד לשנת 1992 התחילו בלימודים אקדמיים 37.5% מכלל הזכאים לתעודת בגרות בשנת 1986. מבין יוצאי אירופה-אמריקה עמד שיעור זה על 45.5% לעומת 30% בלבד מיוצאי אסיה-אפריקה (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 11). בשנת 1992/93 היו 45.3% מהלומדים במוסדות להשכלה גבוהה אשכנזים (בני דור ראשון ושני) ו-24.9% מזרחים. הפער הזה גדל ככל שעולים בסולם ההשכלה – בין הלומדים לתואר שלישי היה שיעור האשכנזים 63.9% ואילו שיעור המזרחים היה 14.5% (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 18; ראו טבלה 11). הנתונים האלה, המעידים על ייצוג חסר של המזרחים במערכת ההשכלה הגבוהה ביחס למשקלם באוכלוסייה (ראו גם שרמן, 1995, 27), עמדו ברקע צמיחתן של המכללות האזוריות בעשור האחרון והפיכת חלקן למוסדות המעניקים תואר ראשון. לכאורה, זהו מסלול עוקף לפערים הללו.

טבלה 11

סטודנטים יהודים באוניברסיטאות, לפי מוצא ולפי תואר 1965-1992

1992/93	1990/91	1984/85	1980/81	1974/75	1970/71	1965/66	
							סך הכל
45.3	46.4	58.6	65.9	67.7	76.4	78.4	אשכנזים*
24.9	25.3	24.1	22.3	14.7	13.7	11.9	מזרחים*
29.8	28.2	17.3	11.8	6.7	7.0	6.6	ילידי ישראל
							תואר ראשון
42.3	42.4	53.7	62.3	67.9	75.8	79.2	אשכנזים
26.3	27.2	27.1	24.9	16.6	14.9	12.6	מזרחים
31.5	30.4	19.2	12.8	7.2	7.3	7.0	ילידי ישראל
							תואר שני
50.8	54.9	70.4	75.0	72.1	78.8	72.3	אשכנזים
22.3	20.8	16.5	15.0	9.8	10.0	8.2	מזרחים
27.0	24.2	13.1	9.2	5.6	6.5	5.1	ילידי ישראל
							תואר שלישי
63.9	67.4	78.4	81.5	60.6	77.9	81.0	אשכנזים
14.5	14.2	12.4	11.4	6.7	7.6	6.4	מזרחים
21.7	18.4	9.1	7.1	3.2	5.4	4.0	ילידי ישראל

מקור: סבירסקי וסבירסקי, 1997, עמ' 18.
* הקטגוריות אשכנזים ומזרחים כוללות דור ראשון ושני של ילידי יבשות המוצא.

בדיונים על הרחבת ההשכלה הגבוהה עלתה השאלה בדבר הצורך בקליטת אוכלוסיות חלשות (שרמן, 1995, 27). אמנם, עדיין מוקדם מדי לבחון את תרומתן של המכללות להתרחבות ההשכלה בישראל בקרב הערבים או המזרחים, אולם, ניתן לומר, כי פתיחתן הביאה להרחבת מערכת ההשכלה הגבוהה, בדומה להרחבת המערכת העל-יסודית בעבר, ולקליטתם של מזרחים רבים יותר בתוכה. בסקר, שנערך ב-1993/1994 בארבע מכללות אזוריות, בצפון הארץ ובדרומה, נמצא שיעור גבוה של סטודנטים מזרחים – 44% לעומת 22% אשכנזים ו-34% ילידי ישראל בני ילידי ישראל. כמו כן נמצא בסקר, כי 73% מהמרואיינים היו תושבי הפריפריה (שרמן, 1995). אולם, המכללות אינן נותנות מענה מלא לבעיה. לטענת שרמן (1995, 30), אם בשלב הראשון תתמקד הבעיה של הלומדים החדשים בהתמדה בלימודים ובסיום התואר הראשון, הרי שבהמשך צפויות להתעורר בעיות בקשר למעבר ללימודים מתקדמים ולספקות שיוטלו ביחס לרמת הלימודים במכללות ולערך התעודות שהן מעניקות. במילים אחרות, במקביל לגידול במספר המוסדות האקדמיים ובמספר הלומדים, חל תהליך של בידול (הדומה, לטענת שרמן, לתהליך שחל בחינוך העל-יסודי) בין המוסדות. ההתפתחות הזאת תגרום, לטענת סבירסקי וסבירסקי (1997, 10), לשעתוקם של דפוסי אי-השוויון לרמת הלימודים האקדמיים. ההשכלה הגבוהה תחולק בין אוניברסיטאות ומכללות פרטיות – כאשר הראשונות נהנות מתקציבי מחקר גדולים והאחרונות מתמחות במקצועות יוקרתיים – לבין המכללות האזוריות, המעניקות תואר ראשון במדעי החברה והרוח לתושבי הפריפריה. כך, רמת ההשקעה השונה תשמר את יוקרתן של האוניברסיטאות, תבסס את מעמדן של המכללות הפרטיות, ואת מעמדן של המכללות האזוריות כמוסדות הוראה ולא מחקר. מכאן, שערכה של תעודת הגמר האוניברסיטאית, ממנה נהנה רוב מובהק של אשכנזים, יעלה על זו של המוסדות האחרים, והפערים לא ייסגרו.²⁰

תהליך אחרון שחשוב להזכירו בהקשר הזה הוא הפרטת החינוך בישראל. בעשור האחרון עוברת מערכת החינוך הממלכתי בישראל תהליך של הפרטה, הבא לידי ביטוי בשינויים במבנה החינוך, וכן במהות יחסי מדינה-חברה (דהאן ויונה, 1999). מבחינה מבנית מדובר בתהליך כלכלי, שמקורו בחינוך האפור בשנות ה-80, שהתפתח על רקע מתן אוטונומיה רחבה יותר להורים, ומכאן לבתי-הספר עצמם בניהול מדיניותם (קלינוב, 1989; כהן וכהן, 1996). היבט נוסף של התהליך הזה הנו הנטייה להעביר סמכויות ביצועיות מידי המדינה, כמו, למשל, כתיבת תוכניות לימודים לידי גופים

פרטיים (הארץ, 13 בנובמבר 1997). מבחינה מהותית, משמעות תהליך ההפרטה היא העברת סמכויות מידי המדינה להורים ולקהילה, או לגורמים מתווכים ביניהם. השינויים האלה ניכרים בהקמתם של בתי-ספר בעלי תוכנית לימודים ייחודית, הממומנים בחלקם אף באופן פרטי, וכן בהגברת האוטונומיה של בתי-הספר למול משרד החינוך.²¹

השינויים האלה נמצאים בעיצומם, וגם כאן עדיין מוקדם מדי להעריך את השפעתם על היחסים הבין-אתניים בישראל (ראו למשל, שמש-ישראלי, 1996). ניתן אפוא לבחון את המגמות המסתמנות. ראשית, לתהליכים האלה יש השלכות על מדיניות האינטגרציה שאפיינה את מדיניות החינוך, בייחוד מאז ראשית שנות ה-70. ככלל, מדיניות של האצלת סמכויות, בדומה למדיניות טיפוח (שטייניץ, 1984), נוטה לחזק את החזקים, המסוגלים לעשות שימוש טוב יותר במשאבים שמציעה המערכת. אם לבחון על-פי יוקרתם של בתי-הספר בשכונות המבוססות נראה, שהיוקרה הזאת אך מתחזקת, ובהעדר מוטיבציה להגברת האינטגרציה נעשים בתי-הספר האלה הומוגניים יותר. מצד שני, השינויים האלה הובילו להיווצרותה של מגמה להקים בתי-ספר תיכוניים עיוניים בשכונות העוני ובפריפריה, שבהם למדו מזרחים בני השכונות במטרה לשפר את הישגיהם הלימודיים (לוי וברקאי, 1998). מידת השפעתם של התהליכים האלה על האינטגרציה והסולידריות החברתית, וכן תוצאותיהם מבחינת פערי ההשכלה, ידרשו בחינה בעתיד.

4. פערי הכנסות

הבידול הגיאוגרפי (מרכז-פריפריה), אופי (ציבורי-פרטי) ואיכות הדיור (גבוהה-נמוכה), דיוקן התעסוקה (אקדמי, חופשי, ניהולי מול לא-מקצועי), וההשכלה (נמוכה-גבוהה) – כל אלה באים לידי ביטוי בפערים בהתפלגות ההכנסות בין אשכנזים למזרחים בישראל. בלי להצביע על הגורמים לכך, בין אם אלה נתונים בשוק העבודה או בתחום החינוך, המסקנה נשארת אחת: התפלגות ההכנסות הלא-שוויונית בישראל הנה בעלת אופי אתני מובהק. אשכנזים משתכרים יותר ממזרחים לא רק בקרב הדור הראשון, אלא גם ובעיקר בקרב הדור השני והדור השלישי. לסיכום סקירה זו מובאים נתונים על התפלגות ההכנסות ועל עומק הפערים בין שתי הקבוצות הנידונות.

כאמור, המוסד לביטוח לאומי הוא הגוף המופקד על מדידת העוני בישראל. הנתונים האלה, המוצגים בחתכים שונים, אינם כוללים מאפיינים של מוצא אתני (מלבד חלוקה בין אוכלוסייה יהודית לערבית), ולכן כל שניתן הוא להסיק מהם באמצעות משתנים מתווכים הידועים לנו ממחקרים אחרים. מבחינת הפיזור הגיאוגרפי של העוני בישראל, תחולת העוני באזורי הפיתוח עמדה ב-1996 על 19.2%, מעל הממוצע הארצי שהיה 16%. ההכנסה הממוצעת באזורים אלה עמדה על 82.6% מהממוצע הכללי (המוסד לביטוח לאומי, 1998, 8-77). מבין הערים הגדולות, ירושלים, בת-ים ובאר שבע ניכרות בשיעור גבוה יחסית של עוני, גם הוא מעל הממוצע הארצי.

בקרב משפחות שהעומד בראשן היה בגיל העבודה אך לא עבד, הייתה תחולת העוני ב-1996, לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים, 58.5% (המוסד לביטוח לאומי, 1998, 66). תחולת העוני בקרב משפחות בנות ארבעה ילדים ויותר, שחלקן גדול ביישובים הממוקמים נמוך על-פי המדד החברתי-כלכלי (ראו נספח 7), עמדה על 33.9% לעומת 12.4% בקרב משפחות עם ילד אחד עד שלושה (המוסד לביטוח לאומי, 1998, 62). חלקן של קבוצות אלה באוכלוסיית העניים לעומת חלקן בכלל האוכלוסייה מוצג בטבלה 12.

טבלה 12

חלקן של קבוצות מוגדרות בכלל האוכלוסייה ובאוכלוסייה הענייה [אחוזים, 1997]

קבוצות האוכלוסייה (משפחות)	כלל האוכלוסייה	עניים לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים
ארבעה ילדים ויותר	7.4	16.7
לא עובדים (בגיל העבודה)	11.4	40.3

מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1998, 52, לוח 5.

על חלוקת ההכנסות בין אשכנזים למזרחים ניתן ללמוד יותר מנתוני סקר ההכנסות של הלמ"ס. טבלה 13 מראה את ההכנסה היחסית של משקי בית בהתפלגות לפי יבשת לידה. יש לקחת בחשבון שבשנים הנדונות גדלה באופן משמעותי האוכלוסייה האשכנזית בעקבות ההגירה מבר"מ לשעבר וכי קבוצה זו גרמה להפחתת ההכנסה הממוצעת של כלל

האשכנזים. אך, נתונים אלה מצביעים על בלימת הירידה החדה בהכנסתם של האשכנזים. שנת 1994 מהווה נקודת מפנה. בכך, קיים אישוש לטענה שרמת ההכנסה של מהגרים אלה עולה משנה לשנה (הורוביץ, 1996). בגרף 4 ניתן לראות כי כבר בשנת 1996 רמת ההכנסה של אלה עולה על זו של הפלסטינים ושל מהגרים מאסיה ואפריקה (בעיקר אתיופיים) שהיגרו בשנים המקבילות (מאז 1990).

טבלה 13

מדדי הכנסה של משקי בית שבראשם שכירים לפי יבשת לידה של ראש משק הבית (הכנסה נטו לנפש)

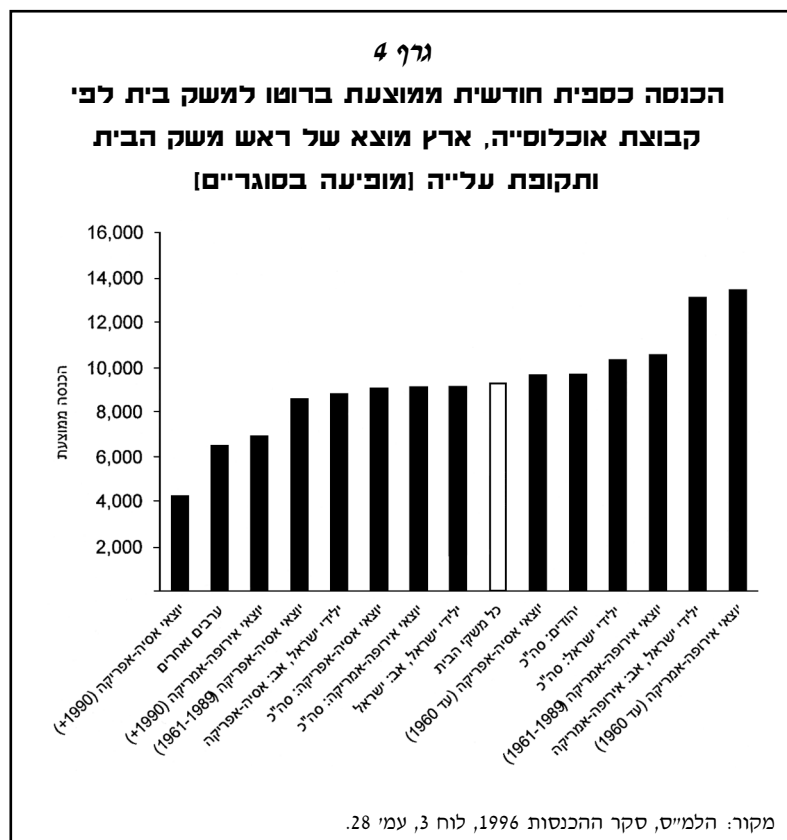
שנה	כל משקי הבית שבראשם שכירים	יהודים			ערבים ואחרים
		סך הכל	ילידי אסיה אפריקה	ילידי אירופה אמריקה	
1990	100	104	88	127	52
1991	100	104	86	119	55
1992	100	104	85	113	52
1993	100	104	90	109	53
1994	100	104	93	105	54
1995	100	109	91	113	56
1996	100	109	93	111	57

מקור: הלמ"ס, סקר הכנסות 1996, לוח ד. עמ' 16.

ככלל, הקשר בין התחלקות ההכנסות לבין ארץ המוצא אינו נעלם עם השנים. הקבוצה של ילידי ישראל (קרי, דור שני) אינה עומדת כקבוצה בפני עצמה וחלוקתה לארצות המוצא של האב מעלה כי כל קבוצה מתכנסת לקבוצת המקור שלה. כך, ילידי ישראל שאביהם ילידי אירופה-אמריקה דומים ברמת ההכנסה לילידי אירופה-אמריקה, וכך גם לגבי אסיה-אפריקה (Yitzhaki, 1988, 46-7). גרף 4 מציג את ההכנסה הכספית החודשית הממוצעת למשק בית. גרף זה ממוין לפי הכנסה עולה. המהגרים מאסיה ואפריקה משנת 1990 ואילך ניצבים בקצה הנמוך של הטבלה, ואילו בראשה עומדים ילידי אירופה ואמריקה שהיגרו לישראל עד 1960, כאשר אחריהם ילידי ישראל שאביהם ילידי אירופה-אמריקה. הנתונים על

ההכנסה משכר וממשכורת של שכיר עירוני מציגים תמונה דומה. בשנת 1996 הייתה ההכנסה הממוצעת של ילידי אסיה-אפריקה דומה להכנסה הממוצעת של כלל השכירים העירוניים. שכרם של ילידי אירופה-אמריקה היה נמוך בשניים עד ארבעה אחוזים מהשכר הממוצע (כאמור, בגלל המהגרים); ילידי ישראל השתכרו כ-7.5 עד 11 אחוזים מעל הממוצע, ואילו הערבים והאחרים השתכרו כ-30% פחות מההכנסה הממוצעת של כלל השכירים. פירוק קבוצת ילידי ישראל לארץ המוצא של האב מעלה כי בדור השני יוצאי אירופה-אמריקה השתכרו פי 1.6 מיוצאי אסיה-אפריקה (הלמ"ס, 1997, 44).

במחקרו של כהן (1998) עולים מהשוואה של ההכנסה השנתית מעבודה לאורך זמן ולפי קבוצות גיל, שני ממצאים חשובים המצביעים על הקשר בין רמות ההכנסה וההשכלה: האחד, פער ההכנסה בין אשכנזים למזרחים גדל, ויחס השכר (הכנסת המזרחים כחלק מזו של האשכנזים) ירד מ-0.79 ב-1975 ל-0.69 ב-1995, וזאת למרות שהפער במספר שנות לימוד דווקא

הצטמצם. שנית, פערי ההכנסות בין בעלי השכלה אקדמית התרחבו גם הם. אם בשנת 1975 נהנו אקדמאים אשכנזים ומזרחים משכר שווה, הרי שב-1995 ההכנסה הממוצעת של האחרונים עמדה על 78% מזו של הראשונים (כהן 1998, 124). מכאן, לטענת כהן (1998, 126), "השיפור הקטן ברמת השכלתם של מזרחים בשנים 1975-1995 היה זניח יחסית לעלייה התלולה בהחזרים להשכלה אקדמית, שתרמה רבות לגידול בפערי ההכנסה העדתיים בשנים אלה." ייצוג היתר של אשכנזים במשלחי-יד הדורשים תואר אקדמי נמצא מתואם, אם כן, עם פערי ההכנסה הגדלים בינם לבין המזרחים.

5. סיכום

כפי שצינו בתחילת הפרק הזה, קיומן של הקטגוריות 'אשכנזי' ו'מזרחי' אינן בבחינת מובן מאליו. המהגרים, שהיוו את מרבית האוכלוסייה היהודית בשנות ה-50, היו בעלי מאפיינים סוציו-אקונומיים מגוונים שלא בהכרח חפפו בהתפלגותם את יבשות המוצא שלהם, אם כי יוצאי אירופה נהנו, על-פי רוב, ממיצב חברתי-מעמדי טוב יותר מזה שממנו נהנו יוצאי אסיה ואפריקה. לאחר כ-50 שנה תמונת המצב החברתית-מעמדית של מהגרים אלה וצאצאיהם מעלה כי הדמיון התוך-קבוצתי עולה על השוני וכי הפערים בין האשכנזים והמזרחים, כשתי קטגוריות מכליליות, גדולים מאלה שבין ילידי ארץ מוצא זו או אחרת המשתייכים לאותה קטגוריה. ביטוי להתגבשותה של זהות מזרחית כללית נמצא גם בנטייה של המזרחים להינשא לבני-עדות אחרות, בתוך הגוש המזרחי (שביט ושטייר, 1997, 207). כך, הקבוצה של ילידי ישראל, כאשר ניתן לפרקה לקבוצות המוצא שלה, אינה מסתמנת כקבוצה הומוגנית, בפני עצמה, אלא להפך. ילידי ישראל מתחלקים בין קבוצות המוצא שלהם כך שבנים ובנות ליוצאי אירופה או אמריקה דומים במאפייניהם להוריהם שנהנו ממיצב חברתי-מעמדי טוב יותר מזה של יוצאי אסיה ואפריקה, ואילו בניהם ובנותיהם של האחרונים מתכנסים אף הם לקבוצות המוצא שלהם. מכאן, בעוד שההומוגניות התוך-קבוצתית מתחדדת ומתבהרת, הרי שכך גם המובחנות בין שתי הקטגוריות הללו נעשית ברורה יותר. התפתחויות אלה מקבלות משמעות פוליטית-חברתית בהתגבשותם של דפוסי הצבעה הקשורים במאפיינים חברתיים ומעמדיים אלה ובזיקתם למוצא האתני של המצביעים. השלכותיהן של התפתחויות אלה יידונו בפרק השלישי של המאמר.

ג. ערבים

היהודים מהווים את קבוצת הרוב בישראל (80%), הערבים (מוסלמים, נוצרים, דרוזים ודתות אחרות) מהווים את 20% הנותרים. מרבית האוכלוסייה הערבית (85%) מתגוררת ביישובים שאוכלוסייתם ערבית בלבד, כלומר, מבודלת משאר החברה הישראלית. לאחר הכרזת המדינה ב-1948, הפכו הערבים למיעוט נחות, לא רק מספרית, אלא גם פוליטית, כלכלית וחברתית. למרות שחוקי המדינה והאתוס שלה קראו לשוויון ולהבטחת זכויותיהם של הערבים, בפועל הם סבלו מהגבלות שפגעו ביכולת ההתקדמות החברתית-כלכלית שלהם. (Semyonov and Lewin, Epstein, 1988, 5-6).

המיעוט הערבי הושאר מחוץ להסדרי חלוקת הכוח והמשאבים [...] כשהוא נופל קורבן לגישת 'קודם כל יהודים' שהתפתחה לכדי שליטה יהודית בולטת במשאביה של החברה הישראלית (יפתחאל 1993, 56).

הדיון במיעוט הערבי בישראל, שאינו כולל את הפלסטינים הנמצאים תחת שלטון ישראלי מחוץ לגבולותיה הריבוניים של המדינה, אינו ניתן למיצוי במסגרת זו. נושא זה של יחסי יהודים-ערבים נבחן באופן נפרד במסגרת פרוייקט זה (אבו-ריא וגביון, 1999) כאן, אנו נבקש לעמוד על המאפיינים העיקריים של האוכלוסייה הערבית כחלק מהאוכלוסייה הישראלית הסובלת ממיקום נמוך במישורים שונים של החיים החברתיים והכלכליים במדינה. כאמור, הנתונים המוצגים להלן מתייחסים בעיקרם לערבים שהם אזרחי ישראל ולכן, על-פי קני מידה אזרחיים, זכאים ליהנות מאפשרויות דומות לאזרחיה היהודים של המדינה. עם זאת, יש לציין כי בקרב ציבור זה עדיין ישנם כאלה המוגדרים כתושבים ולא כאזרחים. בעיות נוספות הראויות לציין, אם כי לא נדון בהן במסגרת זו, הן בעיית קיומם של יישובים ערביים לא-מוכרים וכן הבעיה של אזרחים ערביים שהוגלו ממקומות מגוריהם ולא הורשו לחזור אליהם (המקרה הבולט ביותר הוא של תושבי אקרית ובירעם).²²

1. בידול גיאוגרפי - מדיניות פיתוח ומאפייני דיור

בידול גיאוגרפי הנו המאפיין הראשוני הבולט לעין בבואנו לבחון את מצבה של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל שלאחר 1948. המלחמה, שבעיניים יהודיות הייתה מלחמת שחרור ואילו בעיניים פלסטיניות היא נתפסת כאסון חברתי ופוליטי ('נאקבה'), הביאה לקריסת החברה הערבית שנותרה בתחומי שליטתה של המדינה החדשה, דבר שבא לידי ביטוי במאפייני המגורים והמחייה של הערבים. כמצוטט לעיל, מרביתה של האוכלוסייה הערבית מתגוררת במקומות יישוב שהם באופן אקסקלוסיבי ערביים, ובעיקר במקומות שהם כפריים באופיים. קיומו של הממשל הצבאי בעשור וחצי הראשונים לקיומה של המדינה, ומדיניות הפקעת הקרקעות מידי הערבים, אך הדגישו והחריפו מצב זה. בין אם תופעה זו של סגרגציה היא תוצר של מערכת השליטה הישראלית באוכלוסייה הערבית (ראו למשל, לוסטיק, 1985), ובין אם מדובר בכך שהנטייה לאקסקלוסיביות הנה פרי בחירה תרבותית-לאומית, ספק אם ניתן לערער על כך שהמדיניות הישראלית כלפי הערבים הייתה לאורך השנים כזו שמנעה פיתוח והתרחבות. מדיניות הפקעת הקרקעות מנעה מהערבים להתרחב, כמו גם את היכולת להמיר אדמות אלה בנכסי הון חלופיים. בתנאים אלה, הסגרגציה הגיאוגרפית הייתה לאמצעי, אחד בין רבים, בבידוד של האוכלוסייה הערבית מכלל החברה בישראל.

מדיניות הפיתוח של ישראל לא כללה בתוכה את היישובים הערביים, ואלה מעולם לא הוגדרו כ'אזורי פיתוח' (מלבד בין השנים 6-1992 בהן חלקם נכללו ב'אזורי עדיפות לאומית'). משמעות הדבר הנה קיבוע מצבם של הערבים בכפרים שאינם תואמים את אורח החיים המודרניים. גם ההכרזה על היישובים הגדולים שבהם כעל ערים לא שינתה מעיקרה מצב זה. לטענת ראסם חמאיסי, "אפילו היישובים הערביים הגדולים המוכרים כיום כערים מבחינה מוניציפלית, נצרת, שפרעם, סכנין, טמרה, באקה אל-גרביה, טייבה, טירה ורהט הם בעצם כפרים גדולים אם מסווגים אותם על-פי רמת התשתית, השירותים, היחסים החברתיים והבסיס הכלכלי שלהם. שינוי במעמד המוניציפלי של ישוב אינו מוביל בהכרח להפיכתו לעיר במובן האורבני, הניהולי, התפקודי והכלכלי" (חמאיסי, 1998, 22). טענה זו, ודומות לה (ראו למשל, זחאלקה, 1998), עומדת בניגוד מוחלט לתפיסת השינוי שחל בגודלם ובמעמדם של היישובים הערביים כביטוי לתהליך של 'עיוור מואץ' בקרב הערבים (קיפניס, 1996), ועיקרה כי

מודרניזציה היא לא רק תופעה תרבותית אלא, ובעיקר, תופעה חברתית-פוליטית. העדר פיתוח של מרכזים אורבניים, לפי הגיון זה, לצד המגבלות האחרות שבצ'ן חיים הערבים בישראל (למשל, אי היכולת להעתיק מקום מגורים בהתאם לצרכי עבודה), הנו גורם מרכזי בהאטת תהליכי המודרניזציה בקרב הערבים בישראל.

ככלל, היישובים הערביים מאופיינים בתעשיית תשתית מוגבלת, שגם אם ניתן לייחסה להיעדרה של שכבת יזמים במגזר זה, היא פועל יוצא של מדיניות הממשלות בישראל, שניתן לכנותה מדיניות פיתוח שלילית. מאז קום המדינה, קיבל הסקטור הערבי חלק בלתי-פרופורציונלי של תמיכה ממשלתית או ציבורית עבור פיתוח, השכלה, דיור או שירותים אחרים (ראו Lewin-Epstein and Semyonov 1993, 31). כך, הקצאת המשאבים ליישובים הערביים לעומת היישובים היהודיים מאופיינת בפערים גדולים, לדוגמא, בהקצאת מכסות מים ומכסות ייצור בחקלאות (ראו טבלה 14). פערים אלה, כפי שנראה בהמשך, באים לידי ביטוי בממדים השונים של מצבם החברתי-כלכלי של הערבים בישראל.

טבלה 14

חלקם של הערבים במכסות המים ביחס לשיעור האדמות החקלאיות, לעומת קיבוצים ומושבים

קיבוצים/מושבים (באחוזים)	משקים בידי ערבים (באחוזים)	
76.0	17.6 (0.23)	החלק מהאדמות לגידולי פלחה מתוך כל האדמות למטרה זו
57.0	17.8 (0.31)	החלק מהאדמות לגידולי פירות מתוך כל האדמות למטרה זו
61.3	23.5 (0.38)	החלק מהאדמות לגידולי ירקות מתוך כל האדמות למטרה זו
81.5	2.7 (0.03)	החלק ממכסות המים

הערה: הערכים בסוגריים מבטאים את היחס בין חלקם של המשקים הערבים לחלקם של הקיבוצים/מושבים. חלקם של הערבים במכסות המים קטן בהרבה (0.03) מחלקם באדמות המיועדות לגידולים שונים (בין 0.23 ל-0.38).

מקור: Kretzmer (1987) p. 120.

רמת הדיור

הערבים בישראל מתרכזים מבחינה גיאוגרפית בפריפריה – בכפרים ובערים המעורבות, שבהם הם מרוכזים באזורים הנחשלים ביותר, ותנאי המגורים שלהם גרועים. אמנם, במשך השנים חל שיפור כלשהו ברמת הדיור שלהם, אולם הפערים ביניהם לבין האוכלוסייה היהודית הלכו וגדלו. בהשוואה בין יהודים וערבים במצב חברתי-כלכלי דומה עולה, כי רמת הדיור של הראשונים עולה על זו של האחרונים. עומק הפער בולט החל משנות ה-70 כאשר השיפור ברמת הדיור של היהודים עלה על זה של הערבים (לו-יון וקלוש, 1994, 18). העדר מאמץ מצד המדינה לשיפור תנאי המגורים של הערבים בשכונות העירוניות הקיימות, הבא לידי ביטוי בהעדר בנייה חדשה ובאי-שיקום שכונות (רק לאחרונה נכללו גם שכונות ערביות ביפו בפרוייקט שיקום שכונות), כמו גם הריסה של אזורים עירוניים ערביים, הותירו את הערבים מאחור בכל הקשור לרמת הדיור. כך, למשל, הבנייה הציבורית לערבים היא פחות מ-0.1% מכלל הבנייה הציבורית למגורים בארץ (זחאלקה, 1998, 19). ב-1993, למשל, מתוך 68,440 דירות, שהיו בתהליך בנייה, רק 1,510 (2.2%) נבנו ביישובים ערביים (הראבן וגאנס, 1996). הבנייה במגזר הערבי מיועדת בעיקר ליישב את הבדווים, בנגב ובגליל, במקומות קבע. אך, גם זו אינה מבטאת מדיניות של פיתוח, אלא, מדיניות התיישבותית כוללת, הפועלת לגטואיזציה של המיעוט הערבי (ראו למשל Yiftachel, 1998), כלומר, לבידודם של הערבים והבדווים בתחומי מגורים מוגדרים.

צפיכות הדיור

צפיפות הדיור הממוצעת במדינות המערב היא 0.7 נפשות לחדר. ב-1992 הייתה הצפיפות הממוצעת של האוכלוסייה היהודית 1.04 נפש לחדר, ואילו באוכלוסייה הערבית באותה שנה היא הייתה 1.69 נפש לחדר (לו-יון וקלוש, 1994, 19). ב-1991 התגוררו 39.2% ממשקי הבית הערביים בצפיפות של יותר משתי נפשות לחדר, זאת לעומת 8.2% ממשקי הבית היהודיים (ראו נספח 2). פערים גדולים במיוחד בצפיפות הדיור קיימים בין ערבים כפריים לבין יהודים כפריים. בשנת 1961 היה היחס בין אלה, הגרים בצפיפות דיור של יותר משתי נפשות לחדר, בשתי האוכלוסיות – 1.7. בשנת 1991 גדל יחס זה ל-5.3 (לו-יון וקלוש, 1994, 23). מדד נוסף לצפיפות הדיור הנו שטח המגורים הממוצע לנפש. אמנם, שטח דירה ממוצעת של משפחה ערבית גדול מזה של משפחה יהודית (139 ו-111.6

מ"ר, בהתאמה), אולם מכיוון שהמשפחה הערבית הממוצעת גדולה יותר, הרי שהשטח הממוצע לנפש באוכלוסייה הערבית הוא 25.1 מ"ר לעומת 32.5 מ"ר לנפש בקרב היהודים. במשך השנים הפער הזה הולך וגדל: ב-1961 היה ההפרש בין יהודים לערבים 3.7 מ"ר לנפש, ואילו ב-1991 הגיע ההפרש ל-7.4 מ"ר (לו-יון וקלוש, 1994, 19).

תנאי הדיור ובעלות על ציוד ביתי

משלהי שנות ה-70 עד ראשית שנות ה-80 חלו תמורות חברתיות, דמוגרפיות, כלכליות ותרבותיות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. בתקופה הזאת השתנו מאוד גם תנאי המגורים שלה. בסוף שנות ה-70 היו יותר מ-40% מיחידות הדיור בנות חדר אחד עד שניים, ואילו בסוף שנות ה-80 היו למעלה מ-46% מן הדירות בנות יותר מארבעה חדרים. בסוף שנות ה-70 לא היה ב-39% מיחידות הדיור, לפחות, מתקן שירותים אחד (מטבח, בית שימוש או חדר רחצה), ואילו בסוף שנות ה-80 רק ב-14% מיחידות הדיור חסר מתקן שירותים כזה (קיפניס, 1996, 37-53). על-אף התמורות האלה והצטמצמות הפערים בין יהודים לערבים בבעלות על ציוד ביתי בסיסי, הפער בתנאי הדיור של הערבים לעומת היהודים, בבעלות על מוצרים נדירים, הוא של כשמונה שנים (לו-יון וקלוש, 1994, 9-27). יתרה מזאת, העדר תשתיות בסיסיות, כגון, הספקת חשמל, מערכת ביוב ומים זורמים, מונע מחלק ניכר מהאוכלוסייה הערבית את האפשרות ליהנות מתנאי דיור משופרים. כך, למשל, ב-1992 30% מתושבי אום אל-פחם, שמנתה אז 27,000 נפש לא היו מחוברים לרשת הביוב (לו-יון וקלוש, 1994, 27).

בעלות על דיור וערך הדירות

מרבית הערבים גרים בדירות בבעלות פרטית. סיבה אחת לכך היא העדר חלופות כגון שכירות ציבורית מוגנת בקרב הערבים. ב-1983 התגוררו מעל ל-80% מהערבים בדירות בבעלות פרטית ורק 4% בשכירות ציבורית לעומת 13% בקרב היהודים (לו-יון וקלוש, 1994, 30). עם זאת, העובדה שלא הייתה השקעה ציבורית בדיור הניעה השקעות פרטיות גדולות יחסית בבנייה, ומעל ל-80% מבעלי הדירות הערביים בנו את בתיהם בעצמם (שם). אולם, הבעלות הפרטית על דירות שכיחה יותר בקרב הערבים הכפריים מאשר בקרב האוכלוסייה העירונית. בערים המעורבות שיעור בעלי הדירות הערבים נמוך באופן משמעותי מזה של תושביהן

היהודים של אותן ערים (לו-יון וקלוש, 1994, 31). לבסוף, הערך הממוצע של הדירות בבעלות היהודים גבוה בערך פי שניים מערך הדירות שבבעלות הערבים (לו-יון וקלוש, 1994, 30).

2. שוק העבודה

מקומם של הערבים בשוק העבודה הישראלי היה קשור מאז ימי המדינה הראשונים למדיניות הכוללת כלפי הערבים. בתחילה, היו הערבים תלויים ישירות בממשל הצבאי. במהלך הזמן, ולא מעט בשל לחצים שמקורם בשוק העבודה עצמו, הוסרו המגבלות, שמנעו תנועה חופשית של עובדים ערבים במדינה. עם זאת, מרבית כוח העבודה הערבי מאופיין ביוממות, כלומר, במגורים באזורים שהם ערביים באופן אקסקלוסיבי ובנסיעות יום-יומיות לעבודה באזורים היהודיים וחזרה (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993). במילים אחרות, רוב העובדים הערבים היו והנם תלויים בכלכלה היהודית לשם מציאת פרנסתם. בשנים האחרונות, בעקבות שילובם של הפלסטינים תושבי השטחים בשוק העבודה הישראלי, ניכרת מגמה של שינוי בדפוסי התעסוקה של הערבים והתרחבות הסקטור העצמאי.

שילובם של העובדים הערבים בכלכלה הישראלית (היהודית) היה מוגבל מראשיתו, על-פי רוב, לעיסוקים נחותים, שרק הגבירו את תלותם בכלכלה הזאת. מרבית הפועלים הערבים – המקצועיים והלא-מקצועיים – עובדים בענפי הבינוי (26%) והתעשייה (20.5%). לעומת זאת, בולט מספרם המועט של מנהלים במגזר הערבי בהשוואה למגזר היהודי: 1.5% מקרב הערבים לעומת 5.8% מקרב היהודים (ראו טבלה 15 וטבלה 16). יתרה מזו: העובדים הערבים מרוכזים בענפים ובמקצועות, שסובלים מתחרות קשה, ובמקומות עבודה, שאינם כלולים בהסכמי השכר הקיבוציים.

מעמדם הנמוך של העובדים הערבים בשוק העבודה היהודי נובע בחלקו מכך, שהעסקתם נמנעת בשיטתיות מחברות רבות ובייחוד מעמדות בכירות, הכרוכות בהפעלת סמכות ומעניקות אוטונומיה נרחבת (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993, 82). המגזר התעשייתי הגדול, הכולל את התעשיות הצבאיות ומפעלים אחרים הקשורים במערכת הביטחון, סגור בפני עובדים ערבים בנימוק של העדר סיווג בטחוני. אולם, יש לציין, שגם הדרוזים המשרתים בצבא, סובלים מאפליה מתמשכת בשוק העבודה.

רוב התעשיות במגזר הערבי הן בתחומים שבהם התמורה לעבודה נמוכה. שני-שלישים מהמפעלים הערביים הם בתחומי המזון, הבינוי והטקסטיל, וממוצע העובדים בכל מפעל הוא 11 מועסקים (Schnell, 1998, 315). בעוד שתחומי המזון והבינוי משרתים בעיקר את האוכלוסייה הערבית, הרי שתחום הטקסטיל מופעל בעיקר בקבלנות משנה עבור התעשייה היהודית. ערבים המועסקים מחוץ למגזר הערבי הם בעלי סטטוס חברתי-כלכלי נמוך יותר מאלה המועסקים בקהילותיהם.

טבלה 15

מבנה ענפי של המועסקים היהודים והערבים, 1996

ענף כלכלי	מועסקים יהודים	מועסקים ערבים	שכר חודשי ממוצע לשכיר
סך הכול	1,753	260.0	4,915
אלפים			
אחוזים	100.0	100.0	
חשמל ומים	1.0	0.3	10,546
בנקאות וביטוח	3.8	0.6	8,441
מנהל ציבורי	5.8	3.0	7,027
תחבורה ותקשורת	6.3	5.8	6,554
תעשייה	20.2	20.5	5,817
מסחר	12.8	12.6	4,678
בריאות רווחה וסעד	9.5	5.5	4,613
חינוך	12.6	9.1	4,284
בינוי	4.8	26.0	4,167
שירותים עסקיים	10.4	4.5	4,053
שירותים אישיים וקהילתיים	5.0	3.2	3,798
חקלאות	2.4	3.4	2,815
שירותי אירוח ואוכל	3.7	4.5	2,658
שירותים למשקי בית	1.8	0.8	---

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל 1997, מסי' 48, לוחות 12.9, 12.26.

טבלה 16

זבנה מקצועי של הזועסקים היהודים והערבים, שנת 1996

משלח-יד	מועסקים יהודים	מועסקים ערבים
סך הכול	100.0	100.0
מדעיים ואקדמאים	13.3	4.9
חופשיים טכנאים ודומיהם	14.6	8.0
מנהלים	5.8	1.5
פקידים	18.2	6.1
עובדי מכירות ושירותים	17.7	13.7
עובדים מקצועיים בחקלאות	2.0	2.6
עובדים מקצועיים בתעשייה ובינוי	20.7	49.7
עובדים בלתי מקצועיים	7.8	13.5

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל 1997, מסי 48, לוח 12.14.

שוק העבודה, מתאפיין אפוא באפליה בין יהודים לערבים אולם, יש לציין, שהשפעותיה של האפליה הזאת אינן חלות באופן שווה על כלל האוכלוסייה היהודית. יתרה מזו, האפליה הזאת גורמת להעמקת הפערים הכלכליים בין יהודים ברמות הכנסה שונות (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993, 131). לוי-אפשטיין וסמיונוב מסבירים זאת בכך, שהכנסותיהם של עובדים יהודים נוטות לרדת יחסית בעיסוקים שבהם גבוהים שיעורי ההשתתפות של ערבים (כלומר, עיסוקים בעלי הכנסה נמוכה). מכאן, הרווח היחסי (אם לא ההפסד המוחלט) של העובדים בתחתית הסולם נמוך משל אלה שבראשו. בתנאים האלה גדל חלקם היחסי בהכנסות של עובדים יהודים ברמות התעסוקה הגבוהות; במקביל, פוחת חלק ההכנסה של העובדים בתחתית אותה התפלגות (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993, 124).

שיעור התעסוקה בקרב הערבים נמוך, בדרך-כלל, מזה של היהודים. כך, שיעור ההשתתפות הפורמלי של נשים ערביות בכוח העבודה הוא כ-17% לעומת קרוב ל-50% בקרב הנשים היהודיות.²³ בחינת הנתונים על ממדי האבטלה מעלה כי חלק ניכר מהיישובים הערביים ומרבית יישובי הبدوים נמצאים בראש רשימת מוקדי האבטלה. גל העלייה בתחילת שנות ה-90, שהביא להחרפה במצב התעסוקה במשק בכלל, גרם לעלייה

תלולה במספר הלא-מועסקים הערבים (פארס, 1993, 25). ככלל, מיקומם הנמוך של היישובים הערביים במדד חברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מעיד, בין היתר, על מצב התעסוקה. מתוך כלל היישובים הערביים יישוב אחד בלבד נמצא באשכול שש, והאחרים ממוקמים באשכולות נמוכים יותר (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995, נספח ג, לוח 2).

3. ממדי העוני וחלוקת ההכנסות

ב-1986/1987 דיווחו 57.2% מן המשפחות הערביות על הכנסות הנמוכות מקו העוני. לאחר שהובאו בחשבון תשלומי העברה (רווחה), נותרו עדיין 37.5% מהמשפחות הערביות ברמת הכנסה הנמוכה מקו העוני. לשם השוואה, באותה שנה היו 24.3% מהמשפחות היהודיות מתחת לקו העוני, ורק 7.3% נותרו מתחתיו לאחר העברת תשלומי-הרווחה. כלומר, מעבר לכך ששיעור גבוה יותר של משפחות ערביות נמצא מבחינת ההכנסות מתחת לקו העוני, האפקטיביות של מדיניות הממשלה לשיפור המצב רבה יותר לגבי האוכלוסייה היהודית מאשר לגבי האוכלוסייה הערבית (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993, 27-28).

תחולת העוני בישראל, לאחר תשלומי ההעברה והמסים הישירים, הגיעה ב-1996 ל-16.5% מהנפשות ול-16% מהמשפחות. בקרב האזרחים הערבים הגיעה תחולת העוני ל-28.3% מקרב המשפחות ול-27.3% מהנפשות (המוסד לביטוח לאומי, 1997א, 72). במהלך השנים 1986-1996, פחת שיעורן של המשפחות העניות בקרב הערבים מ-37.5% ל-28.3%. הסבר אחד לכך הנו השוואת קצבאות הילדים למשפחות גדולות ללא התניה בשירות צבאי (על-פי החלטת הממשלה ממרס 1993). עם זאת, שיעור העוני בקרב המשפחות הערביות עדיין כמעט כפול מזה שבקרב היהודים. חלקן של המשפחות הלא-יהודיות העניות בכלל המשפחות העניות כמעט כפול מחלקן של המשפחות הלא-יהודיות בכלל המשפחות באוכלוסייה (20.1% לעומת 11.3%, בהתאמה. ראו המוסד לביטוח לאומי 1997א, 71).

יש לציין, כי סקרי הכנסות המשפחה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המהווים בסיס להערכת מצב העוני בישראל, ובכלל זה בקרב האוכלוסייה הערבית, כללו, עד 1995, יישובים לא-יהודיים בני 10,000 תושבים ויותר (למעט מזרח ירושלים). מכאן, שהנתונים האלה ייצגו

כ-45% בלבד ממשקי הבית במגזר הערבי. הייצוג הזה מיתן את עוצמת ממצאי העוני, שכן מוקדי עוני מובהקים נעדרו מן הסקר – תושבי היישובים הקטנים המהווים למעלה מ-50% מהאוכלוסייה הערבית ותושבי הערים המעורבות. ההחלטה לכלול בסקר יישובים לא-יהודיים בני 2,000-10,000 תושבים, הגדילה את ייצוגה של האוכלוסייה הערבית ואת היקפו של הסקר בכלל. החל מ-1996 הקיפה האוכלוסייה הנסקרת כ-85% מכלל משקי הבית בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 1997, א, 41). העובדה הזאת מאפשרת השוואה בעלת משמעות בין ערבים ליהודים בישראל, אולם חשיבותה נובעת בעיקר מעצם היות הסקר הזה בסיס לקביעת מדיניות הרווחה במדינה.

4. חינוך

"המוטיבציה לחינוך בקרב הפלסטינים ניזונה מאובדן האדמות. במובן זה ממלאת ההשכלה את מקום הקרקע כמקור גאווה וכדרך מהימנה להבטחת מקור פרנסה ולהשתלבות במוביליות חברתית-כלכלית" (אל-חאגי, 1996, 156). השאלה שנעסוק בה להלן היא, האם ההשכלה אכן מאפשרת לערבים מוביליות חברתית-כלכלית בחברה הישראלית?

מערכת החינוך הישראלית מאופיינת, בראש ובראשונה, בהפרדה בין ערבים ליהודים בכל רמות החינוך, למעט ההשכלה הגבוהה (שבה המפגש הוא בעיקר פורמלי). בחינת ההפרדה הזאת משמעותית לא רק לשם הבנת הישגיהם של הערביים בחינוך, אלא גם להבנת דפוסי היחסים בין יהודים לערבים בכלל (ראו למשל, אל-חאגי, 1996; שביט, 1992; סבירסקי, 1990; סבירסקי, סן-זנגי ודגן, 1996; Al-Haj, 1995; Semyonov and Tyree, 1981). סמיונוב וטיירי ראו בבידודם של הערבים במערכת החינוך יתרון משום שכך הם אינם נדרשים להתחרות עם התלמידים היהודים. אולם משמעותה של ההפרדה הזאת ניכרת, קודם כול, בפערים הגדולים בהקצאת כוח-אדם ובשירותים לחינוך הערבי לעומת אלה העומדים לרשותה של מערכת החינוך היהודית (ראו גם, אל-חאגי, 1996, פרק 5). ההקצאה הלא-שווה קיימת ברמות השונות של החינוך הערבי בישראל.

בסקר שנערך ב-1987 על נשירת תלמידים בבתי-ספר ערביים בקרב ילידי 1954, מצא אל-חאגי כי למעלה ממחצית מהתלמידים לא המשיכו ללמוד בשלב העל-יסודי. הנשירה הייתה ברובה במעבר לכיתה ט', ומספר

הממשיכים בבית-הספר התיכון הלך ופחת עם השנים. 28% בלבד מהתלמידים סיימו 12 שנות לימוד (אל-חאגי, 1996, 164). נתונים מ-1994 מצביעים על מגמת שיפור. 24.5% מהתלמידים הערבים נשרו לפני הגיעם לכיתה ט'; בכיתה י"ב למדו רק 45% מהערבים בני ה-17 (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 20). ב-1995 הגיע שיעור הנשירה בקרב הנוער הערבי ל-45.6%, לעומת 11.5% בקרב הנוער היהודי (משרד החינוך, 1997, לוח ג.9).

החינוך העל-יסודי הערבי הוא בעיקרו עיוני, כ-90% מהזכאים לתעודת בגרות בחינוך הערבי למדו במסלול הזה (המועצה להשכלה גבוהה, 1997, 14). אולם, אחת הטענות המועלות תדיר נגד המצב הקיים היא, כי העדר בתי-ספר מקצועיים מפחית באופן משמעותי את מספר התלמידים הערבים בבתי-הספר העל-יסודיים (Mar'i, 1978 אצל שביט, 1992, 72). בשנים האחרונות ניכרת מגמה של התרחבות של ההשכלה העל-יסודית המקצועית. בין השנים 1985/1984 ל-1996/1995 עלה חלקו של החינוך המקצועי בחינוך העל-יסודי הערבי מ-16.7% ל-26.2% (משרד החינוך, 1997, לוח ג.10). במקביל, חלה עלייה בשיעור הזכאים הערבים לתעודת בגרות, אם כי הישגיהם עדיין רחוקים מאלה של היהודים. על-פי נתוני המועצה להשכלה גבוהה, הרוב המכריע של הזכאים לתעודת בגרות (כ-84%) הם נבחנים אינטרניים, שעמדו בבחינות בהצלחה בעת סיום לימודיהם התיכוניים:

התפלגותם של גילאי 18 בין יהודים לבין ערבים ואחרים הייתה יציבה בתקופה תשמ"ז-תשנ"ה: כ-78% יהודים וכ-22% ערבים ואחרים. גם התפלגותם של זכאי בגרות אינטרניים אופיינה ביציבות ועמדה על כ-89% יהודים וכ-11% ערבים ואחרים. שתי הקבוצות יחד שיפרו באופן משמעותי את שיעור הזכייה בבגרות בקרב גילאי 18 ואילו הפער בין הקבוצות בשיעור הזה התרחב (המועצה להשכלה גבוהה, 1997, 14).

כך, על אף שבקרב היהודים היה גידול ב-25% בשיעור הזכאים, ובקרב הערבים היה גידול של 35.1%, הפער בין שתי הקבוצות גדל (ראו טבלה 17).

על-פי נתוני משרד החינוך, בשנת 1995/1994 היה שיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב הערבים כ-19%, לעומת כ-44% בקרב היהודים. ניתוח הנתונים האלה, הנערך על-ידי מרכז אדוה, מעלה כי ברבים מהיישובים הערביים שיעור הזכאים מגילאי 17 נמוך מזה של הלומדים בכיתה י"ב,

דבר המעיד על שיעורי למידה נמוכים ביישובים האלה, ומלבד ביישוב אחד, השיעור הזה היה נמוך מהממוצע הארצי (סבירסקי ויחזקאל, 1998). הנתונים האלה באים לידי ביטוי במעבר של התלמידים האלה ללימודים גבוהים.

טבלה 17

שיעור הזכייה בבגרות בקרב גילאי 18 [אחוזים]

תשנ"ה	תשמ"ז	
43.1	34.5	יהודים
18.3	13.5	ערבים

מקור: המועצה להשכלה גבוהה, 1997, עמ' 14.

הזכאות לתעודת בגרות כשלעצמה אינה מהווה תנאי מספיק לקבלה לאוניברסיטה. תנאי הקבלה מתייחסים לשקלול ציוני התעודה ולתוצאות במבחן הפסיכומטרי. בשנת-הלימודים תשנ"ג היה שיעור הערבים בקרב המועמדים ללימודי תואר ראשון באוניברסיטאות כ-11.5%, ואילו חלקם בקרב התלמידים שהתקבלו ללימודים היה 6.5% בלבד (המועצה להשכלה גבוהה, 1997, 18). כך, שיעורם של הערבים מכלל המועמדים שנדחו הוא 30% לעומת שיעור של 11.5% מקרב המועמדים (המועצה להשכלה גבוהה, 1997, 89, לוח 2.11; סבירסקי וסבירסקי, 1997, 20).

מספר בעלי ההשכלה הגבוהה, הנתפסת כאמצעי למוביליות בשוק העבודה, בקרב הערבים נמצא במגמת עלייה (ראו: אל-חאגי, 1996, 160, לוח 8.1). אולם, בשנים 1990-1992 ניכרה ירידה בשיעור הסטודנטים הערבים בכלל אוכלוסיית הסטודנטים (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 19). ב-1993 היוו היהודים 94.7% מן הסטודנטים באוניברסיטאות לעומת 5.3% ערבים ואחרים (המועצה להשכלה גבוהה, 1997, 28). עם זאת, חל גידול בשיעורם של הערבים בקרב הממשיכים לתארים מתקדמים וב-1993/1992 הם היוו 3.7% מכלל הסטודנטים לתואר שלישי (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 19; ראו טבלה 18).

טבלה 18

התפלגות הסטודנטים באוניברסיטאות לפי תואר ולאום

[אחוזים], 1992/93

תואר שלישי	תואר שני	תואר ראשון	סך הכל	
96.39	97.2	93.8	94.7	יהודים
3.7	2.8	6.2	5.3	ערבים

מקור: סבירסקי וסבירסקי, 1997, טבלה 22, עמ' 21.
* שיעור הערבים בגילאים 20-24 באותה השנה היה 21.7.

הבלימה שנרשמה באמצע שנות ה-80 בשיעור הערבים המתחילים בלימודים אקדמיים, על אף הגידול במספר האזרחים הערבים ועל אף הגידול במספר בוגרי בתי-הספר התיכוניים הערביים בארץ, אינה מובנת לכאורה. ההסבר העיקרי לכך טמון, לדעת חוקרים שונים, בשוק העבודה. ערבים בעלי תואר אקדמי מתקשים להמיר השכלה במשרה יוקרתית, או להכנסה נאותה (אל-חאגי, 1996, 160). במילים אחרות, שער החליפין של שנות השכלה של ערבי נמוך מזה של יהודי, או כפי שמנסחים זאת סמיונוב ויוכטמן-יער, העלייה ברמת ההשכלה של הערבים לא שיפרה את יכולתם לתרגמה לסטטוס תעסוקתי (Semyonov and Yuchtman-Yaar, 1988). (13)

מצוקת התעסוקה של אקדמאים ערבים נובעת מכך, שמשרות רבות במגזר הציבורי, לבד מהוראה, סגורות בפניהם. בעלי מקצועות חופשיים מתקשים למצוא משרות בשוק העבודה היהודי, וכך נאלצים רבים מהם להתחרות בינם לבין עצמם על המשרות הנדרשות ביישוביהם (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 19). כך, בהעדר בסיס כלכלי ביישובים הערביים, ובהתחשב בתלות הכלכלית של הערבים במרכז היהודי, מועטות הזדמנויות התעסוקה העומדות בפניהם (Lewin-Epstein, 1990, 31). מהשוואת משלחי היד של אקדמאים ערבים ויהודים עולה, כי בולט ריכוזם של אקדמאים ערבים בהוראה – 38.7% לעומת 15.3% בקרב היהודים. ממצא אחר הוא, ש-11% מבוגרי האוניברסיטאות הערבים מאיישים משרות צווארון כחול בהשוואה ל-2.8% מאלה היהודים. הפער העיקרי בין בוגרי אוניברסיטאות ערבים ויהודים קיים במשרות ממשלתיות ואקדמיות, ובעיקר במשרות בכירות. 15% מהאקדמאים היהודים עובדים כמנהלים בדרגות שונות וכבעלי מקצועות במשרדים

ממשלתיים וציבוריים, לעומת 0.5% מהערבים האקדמאים (אל-חאגי, 1996, 170, לוח 8.8). בממשלת ה"עבודה" (1992-1996) הונהגה מדיניות של העדפה מתקנת במגזר הציבורי, ולמרות זאת, מרביתם של 400 האקדמאים הערבים שנקלטו במגזר הציבורי בשנים האלה השתלבו בפריפריה, ולא במשרדי הממשלה בירושלים (הראבן וגאנס, 1996, 10-12; רייטר, 1997).

נקודה נוספת הראויה לציון בהקשר זה היא, שההבחנה בין היהודים לערבים נותנת תמונת מצב חלקית בלבד. בקרב הערבים עצמם קיים פער משמעותי בין הישגיהם של המוסלמים לאלה של הנוצרים בכל שלבי הלימוד, וכן בין גברים לנשים. שיעורן של הבנות הערביות הזכאיות לתעודת בגרות עמד בשנת 1995/1994 על 21% לעומת 16% בקרב הבנים (ראו נספח 5). שיעור ההשתתפות של נשים ערביות בהשכלה הגבוהה גדל במהלך השנים 1971-1992 פי ארבעה – מ-8.9% ל-41% מכלל הסטודנטים הערבים (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 20). בחלוקה הבין-דתית בקרב הערבים עולה כי שיעור המוסלמים הזכאים לתעודת בגרות נמוך מהמוצע בקרב הערבים; ב-1995/1994 הוא היה 16% לעומת 29% בקרב הנוצרים ו-30% בקרב הדרוזים (ראו נספח 5). שיעור הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות מתפלג אף הוא באופן לא-פרופורציונלי. ב-1992 היוו המוסלמים כ-76% מכלל הלא-יהודים בארץ, אך הם היוו רק כמחצית מהסטודנטים הלא-יהודים, לעומת הנוצרים, שהיוו כ-14% מכלל האוכלוסייה הלא-יהודית וכ-32% מהסטודנטים הלא-יהודים (סבירסקי וסבירסקי, 1997, 20). אל-חאגי מייחס את הפערים האלה לקיומם של בתי-ספר פרטיים, המשתייכים ברובם למסדרים הנוצריים, שרמתם גבוהה לעומת רמתם הנמוכה של בתי-הספר הממלכתיים, המשרתים את האוכלוסייה המוסלמית (אל-חאגי, 1996, 81).

5. סיכום

האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל עברה תמורות רבות מאז תקופת הממשל הצבאי. התמורות האלה ניכרות בכל תחומי החיים, והן מעידות על תהליך של מודרניזציה, שעבר על החברה הפלסטינית במדינה. תהליך המודרניזציה היה והנו מותנה במדיניותן של ממשלות ישראל השונות כלפי הערבים, כמו גם בכך, שעל אף השיפור המוחלט במצבם של הערבים, הרי שמעמדם החברתי-כלכלי ביחס לחברה היהודית נותר בעינו. יתרה מזו:

בכל ההיבטים של החיים החברתיים הפער בין הערבים לבין היהודים אף התרחב. רמת ההשכלה של הערבים נמוכה יותר, הם מועסקים לרוב בעבודות ידניות ובעיסוקים בעלי סטטוס נמוך, שבהם רמת התגמולים הכלכליים נמוכה. כקבוצה, הערבים ניצבים בפני מבנה הזדמנויות נחות, והסגרגציה בין שתי האוכלוסיות חדה וברורה. ככל שגברה האינטנסיביות של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני גברו בהתאמה ההפרדה והבידוד של מעמדם החברתי-כלכלי של הערבים בישראל משקפים אפוא את מעמדם כמיעוט לאומי במדינה המגדירה עצמה כמדינה יהודית. בין אם מצבם של הערבים הוא ביטוי למדיניות אפליה מכוונת, ובין אם לאו, מעמדם של הערבים במבנה הריבוני הישראלי אינו יכול להיות מנותק מההקשר הפוליטי שבו הוא מתקיים (אבו-ריא וגביון, 1999).

ג. חרדים

רוב מחקרי הריבוד לא התייחסו לציבור החרדי, והוא עורר עניין בעיקר בהיבט התרבותי ובהקשר של יחסו לאידיאולוגיה ולאתוס הציוני. מנקודת המבט הזאת, ובשל היותו קטן יחסית, נתפס הציבור החרדי כקבוצה שולית ומסוגרת הפועלת ומתקיימת מחוץ ליחברה הישראלית. ספק אם הגישה הזאת הייתה מוצדקת בעבר, אולם, בשנים האחרונות, התעצם הציבור הזה, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה כלכלית והדבר מחייב הבנה עמוקה יותר של החברה החרדית כקבוצה מובחנת לא רק במישור הפוליטי, אלא גם במישור החברתי-כלכלי. העובדה שנערך מחקר מועט על האוכלוסייה הזאת נובעת בחלקה מבעיות מדידה, כלומר, העדר יכולת לזהות באמצעים אובייקטיביים את המשתייכים לציבור החרדי. בשנים האחרונות ניכרת התעניינות רבה יותר בצביונו של הציבור החרדי, ומסתמנת מגמה של ניתוח החברה החרדית כקבוצה בעלת מאפיינים ייחודיים, שאינם קשורים אך ורק בתרבותה. בהקשר הזה ראוי לציין את מחקריהם של פרידמן (1991), דהן (1997), חסון וגוין (1997), שלהב (1997), ברמן וקלינוב (1997) (Berman and Klinov, 1997), וברמן (1999) (Berman, 1999a), וכן הדו"ח של מרכז אדוה (1999a) (Swirski, Konur and Yechezkel, 1999a). כמו כן נכתבו בנושא עבודות עיתונאיות כמו ספרו של אמנון לוי (1989) וסדרת המאמרים של שחר אילן בעיתון **הארץ** (1998א – 1998ב).

כאמור, הבעיה הראשונה במחקר החברה החרדית היא כיצד מזהים אדם כחרדי בהעדר תכונה גלויה או בייקטיבית, המאפשרת לבדוד את חברי הקבוצה הזאת מכלל האוכלוסייה. במחקרו הגדיר דהן משפחה כחרדית אם אחד או יותר מבניה למד, או לומד, בישיבה שאינה תיכונית. ייחודה של ההגדרה הזאת – שדומה לה שימשה גם את ברמן וקלינוב – בכך, שהיא אינה מסתמכת על הצהרה סובייקטיבית, והיא מאפשרת לזהות את המשתייכים לאוכלוסייה החרדית מבסיסי נתונים, המתייחסים לכלל האוכלוסייה. בהתאם להגדרה הזאת, עולה ממחקרו של דהן, כי האוכלוסייה החרדית מהווה כ-6% מכלל האוכלוסייה הישראלית, כאשר בירושלים נמצא הריכוז הגבוה ביותר של חרדים – 40% מכלל החרדים במדינה, ובבני-ברק 30%. לפיכך, מתייחס דהן במחקרו לשלוש תת-קטיגוריות בקרב האוכלוסייה החרדית: לקהילה החרדית בירושלים, לקהילה החרדית בבני-ברק ולקהילה החרדית במקומות אחרים בארץ.

1. בידול גיאוגרפי - סגרגציה מרצון והשפעתה על מאפייני הדיור

עובדת ריכוזם של החרדים בירושלים ובבני-ברק, וביישובים כמו עמנואל ובית-ר-עלית, הנה ביטוי לתהליך המכונה על-ידי פרידמן "גטואיזציה". התופעה הזאת ניכרת גם במקומות יישוב קטנים יותר, שבהם נוטים החרדים להתקבץ בשכונות מגורים מוגדרות (פרידמן, 1991, 122; חסון וגון, 1997, 4-12). התופעה של 'סגרגציה מרצון' מייחדת את החרדים מקבוצות אוכלוסייה אחרות, כמו המזרחים למשל, והיא בעלת משמעות להבנת מאפייניהם הכלכליים של החרדים ודפוסי ההתנהגות הפוליטית שלהם.²⁴ לעובדה הזאת יש גם משמעות הנוגעת למקומות היישוב שבהם מתגוררים החרדים, לא רק מבחינה תרבותית, אלא גם מבחינה כלכלית. כך, למשל, היכולת הנמוכה שלהם בתשלום מסים משפיעה על תקציבי הרשויות המקומיות ועל תלותן של אלה במדינה (שלהב, 1997). זאת ועוד, הגידול של האוכלוסייה החרדית בשנים האחרונות, ומכאן הצורך הגובר בפתרונות דיור ייחודיים, הביאו להקמת יישובים עבורם ולעניין הגובר של החרדים בדיור ציבורי. הדבר הזה בא לידי ביטוי בממשלת הליכוד (1996-1999) שבה הופקד משרד השיכון בידי החרדים.

מצוקת הדיור בקרב החרדים, כאשר הדיור מהווה, כאמור, מרכיב מרכזי בהון המשפחתי בישראל, מעידה על היותה של האוכלוסייה הזאת ענייה

במונחי הון, ומכאן התלות הגדולה שלה במדינה. הסיבה לכך היא רמת ההכנסות הנמוכה שמאפיינת משפחות חרדיות רבות והמאפשרת, לכל היותר, מימון הוצאות לצרכים בסיסיים שוטפים. בתנאים האלה, לא נותרת שארית לצבירת חיסכון. ההון הדל שנצבר מתחלק בין מספר רב יחסית של ילדים. גיל הנישואין הצעיר, המתחייב מאורח החיים החרדי, יוצר תלות כלכלית כמעט מוחלטת של הנישאים בהוריהם, ומחריף את מצוקת הדיור באוכלוסייה הזאת.

המצוקה הכלכלית של החרדים באה לידי ביטוי בהיקף הגדול של פטורים מתשלומי ארנונה. בין 60% ל-70% מהתושבים בערים ובשכונות החרדיות זכאים לפטור או להנחה בארנונה. סך כל ההנחות בתשלומי ארנונה בערים ובשכונות אלה מגיע ל-50%-40% מגובה המס שהיו צריכים התושבים האלה לשלם במקור. בירושלים, למשל, תשלום הארנונה הממוצע בשכונות מצוקה, שרוב תושביהן חילוניים היה גבוה בכ-40% מזה ששולם בשכונות החרדיות (הנתונים נמסרו על-ידי פרופ' ש. חסון, ראו אילן, 1998). המשמעות של הנתונים האלה היא, שיכולתה של הרשות המקומית לספק את צורכי התושבים מוגבלת. כך, ככל שהחרדים מהווים רוב ברשות המקומית, כך מצטמצם בסיס המיסוי בתקציב הרשות וגוברת התלות בגורמים חיצוניים (ראו גם שלהב, 1997).

2. תעסוקה ועוני

המאפיין העיקרי של האוכלוסייה החרדית בתחום התעסוקה הוא השיעור הנמוך של המועסקים. המצב הזה, של אי-מיצוי יכולת ההשתכרות, נובע מכך, שחלק ניכר מהגברים החרדים מקדישים את עיקר זמנם ללימוד תורה. על-פי מחקרם של ברמן וקלינוב, 67% מהגברים החרדים לא עבדו ב-1993 (Berman and Klinov, 1997, 11). דהן מצא, כי ב-1995, 58% מהגברים החרדים לא השתייכו לכוח העבודה, ו-31% בלבד מהם עבדו במשרה מלאה. מאחר שהאוכלוסייה הזאת מאופיינת גם במשפחות מרובות ילדים, התוצאה היא רמת הכנסה נמוכה לנפש בקרב שיעור גדול יחסית של משפחות חרדיות. בה-בעת, מרבית החרדים שאינם עובדים אינם מוגדרים כמובטלים, שכן אין הם מחפשים עבודה באופן פעיל, והם מוגדרים כ"לא משתתפים בכוח העבודה האזרחי". ההגדרה הזאת, כשלעצמה מנציחה את אי-השתלבותם במעגל העבודה, שכן היא מונעת מהם את הזכות להשתתף בקורסי הכשרה מקצועית מטעם משרד

העבודה והרווחה. עם זאת, בשנים האחרונות קיימת מגמה של שילוב חרדים בשוק התעסוקה באמצעות קורסים המיועדים לאוכלוסייה זו.²⁵

לאוכלוסייה החרדית יש מניע ייחודי להימנע מעבודה, והוא התניית הפטור משירות צבאי סדיר באיסור עבודה לאלה המצהירים, כי תורתם אומנותם. דהן מציין כי חל גידול משמעותי בשיעורם של המקדישים את זמנם ללימוד בישיבה תורנית. ב-1997, ביקשו 29,000 חרדים פטור משירות צבאי (מעריב, מוסף יעסקים, 10 בפברואר 1998, 12). כך, נוצר מלכוד הנובע מהיות הפטור משירות צבאי מותנה באיסור עבודה, והדבר מונע אפשרות לרכישת הכשרה ומיומנות מעשית הרלוונטית לצורכי שוק העבודה. המצב הזה מסביר הן את העובדה שמשך הלימודים של החרדים הולך ומתארך והן את העובדה, שגם לאחר סיום לימודיהם הם אינם נכנסים לשוק העבודה (ראו גם Berman and Klinov, 1997; Berman, 1999).

למשך הלימודים בישיבות, כמו גם לתכנים, יש משמעות נוספת. התמורה הכלכלית המופקת מלימודים אלה נמוכה בהשוואה להחזר ללימודים בכלל האוכלוסייה (דהן, 1997). לפי ברמן וקלינוב, ההחזר של שנת לימודים בישיבה הנו 2.1% בלבד, לעומת 8.8% עבור שנת לימודים במוסדות לימוד אחרים (Berman and Klinov, 1997, 18-19). על-פי המחקר הזה, האפשרויות להשתלב בשוק העבודה עבור אלה שאינם משתתפים בכוח העבודה פוחתות עם השנים, השכר הצפוי להם במידה והם ייכנסו לשוק העבודה יורד וגדלים סיכוייהם להיות מובטלים. היחס בין השכר הצפוי לבוגרי ישיבה בשוק העבודה לבין שכר המשתתפים בכוח העבודה, שהיה ב-1980 כ-88%, ירד ב-1993 ל-67% (Berman and Klinov, 1997, 23). במילים אחרות, התמורה הנמוכה לעבודה, לצד האפשרות לפצות על כך באמצעות תעסוקת הנשים ותמיכות ציבוריות, מהווה תמריץ שלילי ליציאה לעבודה. כך, עולה, כי מרבית ההכנסה של משפחה של גבר חרדי, תלמיד ישיבה, מורכבת מ-32.6% הכנסות מעבודה (כאשר 78.3% מאלה הן מעבודת האישה), 31.3% תמיכה מוסדית ו-27% מקצבאות ילדים (Berman and Klinov, 1997, 26).

אם כך, כשליש בלבד מהכנסתה של המשפחה החרדית מקורה בהכנסה מעבודה, ומקור רובה הוא בתמיכות ציבוריות. התמיכות האלה ניתנות על-ידי המוסד לביטוח לאומי (קצבאות ילדים, קצבאות זקנה וקצבאות אחרות) ועל-ידי משרדי הממשלה, בעיקר משרד הדתות. יש לציין, כי ביחס לקצבאות הילדים מיושמת מדיניות הסותרת את העיקרון, שלפיו תוספת

ההכנסה הנחוצה למשפחה כדי לשמור על רמת חיים קבועה פוחתת ככל שמספר הנפשות במשפחה גדל, תוך הסתמכות על "סולם-השקילות" (כפי שנידון בפרק הראשון, עמ' 10 לעיל). בפועל, תשלומי הביטוח הלאומי מוכפלים עבור הילד הרביעי. לפי הממצאים של ברמן וקלינוב, בשנת 1995 היה חלקה של ההכנסה מקצבאות ילדים במשפחות בנות שישה ילדים 43.4% ובמשפחות בנות תשעה ילדים 73.3% מסך ההכנסה החודשית הממוצעת (Berman and Klinov, 1997, 25). עם זאת, ההכנסה הממוצעת נטו לנפש של משפחה לא-חרדית, בירושלים למשל, גדולה כמעט פי ארבעה מזו של משפחה חרדית ממוצעת (דהן, 1997, 20).

רמת ההכנסה הנמוכה מעבודה בקרב האוכלוסייה החרדית נובעת מכך, שראש משק בית חרדי בירושלים לדוגמה, עובד בממוצע כ-14 שעות עבודה בשבוע, לעומת כ-30 שעות עבודה בשבוע בקרב ראשי משק בית באוכלוסייה לא חרדית (דהן, 1997, לוח 2). הממוצע הנמוך של שעות עבודה נובע בעיקר מן השיעור הגבוה של ראשי משק בית, שאינם עובדים כלל (כ-60% מן הגברים החרדים בירושלים, וכ-54% מהם בבני-ברק) ומקדישים את כל זמנם ללימוד תורה.

מיקומם של החרדים בשוק העבודה ורמת ההכנסות הנמוכה שלהם משייכים אותם לאוכלוסייה הענייה בישראל. דהן מדווח על שיעור עוני של כ-50% בקרב האוכלוסייה החרדית בארץ לעומת 15% בכלל האוכלוסייה הישראלית הלא-חרדית (דהן, 1997, 17). תחולת העוני בבני-ברק, למשל, הייתה בשנת 1996 הגבוהה בישראל: 28% מכלל המשפחות ו-36% מכלל הנפשות בעיר היו עניות. אחריה ניצבה ירושלים עם תחולת עוני של 21% ו-27.4% בהתאמה (המוסד לביטוח לאומי, 1997, 47). שיעור המשפחות הגדולות (ארבעה ילדים ויותר, משפחה חרדית ממוצעת הייתה בשנת 1995 בעלת 5.5 נפשות לעומת 3.3 נפשות בכלל האוכלוסייה, ראו: דהן, 1997, 15), מהווה גם הוא אינדיקטור לנוכחותם של החרדים באוכלוסיית העוני. ב-1996 היו 33.9% מהמשפחות הגדולות עניות (המוסד לביטוח לאומי, 1997, 46). בתנאים האלה, חלקם של החרדים בקרב משלמי המסים הישירים בישראל נמוך. כך, למשל, תשלום המסים של משפחה לא-חרדית גבוה פי שלושה ויותר מזה של משפחה חרדית. כמו כן, מאותן הסיבות, חלקם בקרב הנהנים משירותי הרווחה גדול. התמיכה הזאת של שירותי הרווחה, שהיא התמיכה העיקרית ממנה נהנה הציבור הזה, מתוספת לתמיכות הייחודיות מהן נהנים החרדים בשל ההסכמים הקואליציוניים השונים.

עם זאת, דהן מדגיש, כי מדידת הרווחה על-פי ההכנסה הכספית מוטה מהסיבות הבאות: ראשית, הכנסה בגין ייצור ביתי של שירותים ומוצרים אינה כלולה בה. לטענת דהן (1997, 8), האוכלוסייה החרדית, מייצרת יותר מוצרים ושירותים בבית בהשוואה לכלל האוכלוסייה היהודית, ולפיכך, רווחתה הכלכלית בפועל גדולה מזו המשתקפת על-ידי ההכנסה הכספית. שנית, המדידה הזאת אינה כוללת רווחה הנובעת משירותים ציבוריים (חינוך, בריאות ואחרים). כאמור, שיעורם הגבוה של החרדים בעשירוני ההכנסה התחתונים יכולה להעיד על כך (אם כי אין הדבר ודאי), שהאוכלוסייה הזאת נהנית במידה גבוהה יחסית מהשירותים האלה. יש לציין, כי העובדה שהציבור החרדי מאורגן מבחינה פוליטית וחברתית הנה בעלת משמעות בתחום הכלכלי. כך, מצד אחד, מודע הציבור הזה לזכויותיו ולכן נהנה יותר משירותי הרווחה של המדינה, ומצד שני, הארגון הזה מאפשר לחרדים להתבסס כלכלית על שירותים עצמאיים המיועדים להגביר את רווחתם.

החברה החרדית מאורגנת, לטענת פרידמן (1991), כ"חברת מוסדות". לכן, מוסדות גמילות חסדים מהווים מקור הכנסה ותמיכה בחברה החרדית העשויים לפצות על ההכנסה הנמוכה בקרב יחידים בחברה זו, ומכאן שהמדדים המקובלים לבחינת רווחת הקהילה אינם ישימים במקרה זה. עם זאת, יש לזכור, כי המקורות הכספיים של מוסדות אלה הנם בעיקר, אך לא רק, מתרומות של משפחות חרדיות אחרות, ומכאן, לטענת דהן (1997), הם אינם יכולים להיות מנוף משמעותי לאור המצב הכלכלי הכולל של אוכלוסייה זו. השפעתם של הגורמים האלה אינה ניתנת אולי לכימות, אך משמעותה היא שעל אף העוני של החברה החרדית כתופעה אובייקטיבית, ניתן לומר, כי מרבית החרדים אינם חיים חיי עוני. עדות נוספת לכך הנה העובדה, שהחברה החרדית אינה מפתחת דפוסי התנהגות של אוכלוסיות עוני, לפחות לא מבחינת הנתונים על היקף הפשיעה על ממדיה השונים, בקרב הקבוצה הזאת (ראו גם דהן, 1997, 16; דהן, 1996).

3. חינוך והשכלה

מערכת החינוך החרדית האשכנזית הייתה מאז ומתמיד מחוץ למערכת החינוך הכללית. המצב הזה קיבל משנה תוקף עם מיסודה של מערכת החינוך הממלכתית ב-1953. ייחודה של מערכת החינוך הזאת נבע לא רק מעצם היותה מובחנת, אלא בעיקר מכך, שלמעשה לא הייתה למדינה

השפעה בקביעת התכנים של החינוך (למרות כוונת המחוקק) של האוכלוסייה החרדית, הייתה עובדה זאת בעלת משמעות בקביעת גורלם של המתחנכים במערכת החינוך הזאת.²⁶ במגזרים רבים ההשכלה היא אחת הדרכים המאפשרות פריצה של מעגל העוני. לא כן במגזר החרדי. האוכלוסייה החרדית היא המשכילה ביותר בישראל מבחינת מספר שנות לימוד (טבלה 19). אולם, כמצוין לעיל, לשנות הלימוד אין בחברה החרדית תמורה כספית; השכלתם הייחודית אינה בת-המרה בשוק העבודה.

טבלה 19

מספר שנות לימוד ממוצע של ראשי משק בית, בשנת 1995

בני-ברק		ירושלים		כל הארץ למעט ירושלים	
לא חרדים	חרדים	לא חרדים	חרדים	לא חרדים	חרדים
10.7	20.8	13.2	22.9	11.5	19.6

מקור: דהן, 1997, לוח 3, עמ' 28.

בחברה החרדית מוטלת פרנסת המשפחה על כתפי הנשים. ב-1996 סיימו 3,000 נשים חרדיות את לימודיהן בסמינרים למורות, אך רק 30% מהן נקלטו בעבודה (מעריב, מוסף 'עסקים', 10 בפברואר 1998, 13). לעומת זאת, נפתחו אפיקי תעסוקה חדשים לנשים חרדיות – בענפי התעסוקה הטכנולוגיים. הכשרתן לעבודה בתחומים האלה אינה ארוכה יחסית, וחשוב מכך, ההכשרה הזאת נייטרלית מבחינה ערכית ותרבותית – לדוגמא, בענף המחשבים (ראו גם פרידמן, 1991, 55). עם זאת, חשיפתן של נשים חרדיות להיבטים שונים של העולם המודרני יוצרת פער ביניהן לבין הגברים בעולם החרדי. הפער הזה יכול לכלול בעתיד גם היבט ערכי-תרבותי.

4. סיכום

שיעור העוני בקרב האוכלוסייה החרדית הוא 51.4% (טבלה 4, פרק 1 לעיל). אולם, הניסיון להבין את מאפייני העוני של האוכלוסייה הזאת רצוף סתירות פנימיות. ראשית, הבידול הגיאוגרפי של האוכלוסייה הזאת נעשה בדרך-כלל מתוך בחירה. לפיכך, לא רק שאין בכך עדות לנחיתות

חברתית, אלא שהעובדה הזאת כשלעצמה מהווה ביטוי לעוצמה, שאף מתחזקת כתוצאה מהריכוזיות האורבנית הזאת. שנית, שיעור השתתפותם הנמוך של החרדים בכוח-העבודה אינו נובע במקורו ממבנה הזדמנויות החסום בפניהם. אי-התעסוקה מרצון נובע בחלקו מן השאיפה להתמסר ללימודים תורניים ובחלקו מן הרצון לזכות בפטור משירות צבאי. ההעדפה הזאת מתאפשרת ואף זוכה לעידוד על-ידי מערכת תמיכות כלכליות ענפה. דהן ופרידמן, מדגישים את ההטיה הקיימת במדידת רווחה על-פי הכנסה ככל שהדברים קשורים לקהילה החרדית. ולראיה, מדובר באוכלוסייה ענייה שאינה מאופיינת בתרבות עוני. השסע החברתי-כלכלי נובע משליטה דיפרנציאלית של קבוצות אוכלוסייה שונות במשאבים הכלכליים החברתיים והפוליטיים. במובן הזה, הדיון בחברה החרדית במונחים כלכליים בלבד, לכאורה, אינו מציג תמונה מלאה. כך, בעוד שהאוכלוסייה החרדית מסווגת על-פי קריטריונים כלכליים אחדים כאוכלוסיית מצוקה, הרי שעל-פי פרמטרים אחרים ניתן לסווגה כקבוצה בעלת כוח כלכלי ופוליטי עדיף.

אי-שוויון מעמדי, דפוסי הצבעה ומחאה

תופעת העוני נפוצה בישראל יותר מאשר במדינות המערב; בשנות ה-90 נמצאים כמחצית מכלל המפרנסים בה מתחת לסף מס ההכנסה. אי-שוויון בחלוקת ההכנסות נמצא אף הוא במגמה של החמרה מתמדת: בשנת 1998 היה חלקו של העשירון העליון של השכירים בהכנסה ברוטו גבוה פי 11.8 מחלקו של העשירון התחתון (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1999). למרות הנתונים האלה לא הפכו העוני ואי-שוויון בחלוקת ההכנסות כשלעצמם לסוגיה השנויה במחלוקת פוליטית (הורוביץ וליסק, 1990, 124-132). בפרק זה נבחן את הטענה הזאת. במקביל נבדוק את הקשר שבין אי-שוויון לפעילות חוץ-פרלמנטרית כפי שהיא באה לידי ביטוי במחאה חברתית-כלכלית בישראל.

סמוחה (1993) מבחין בין רבדים, שהם קטיגוריות סטטוס חברתי-כלכלי, לבין מעמדות, שהנם קבוצות בעלות אינטרסים מובחנים ותודעה עצמית, המאורגנות באופן כלשהו ומנהלות מאבק לשם השגת האינטרסים שלהן. על-פי ההגדרה הזאת, ניתן לזהות רבדים במערכת החברתית בישראל, אך לא מעמדות. מחקרים שנסקרו בפרק השני של עבודה זו מעידים על כך, שמוקדי מתח אחרים בחברה הישראלית כמו השסע האתני, השסע הלאומי והשסע הדתי יוצרים פיצול אינטרסים בין המשתייכים לאותם הרבדים החברתיים. הסגמנטציה הזאת, לזיקות מתחרות של קבוצות ההשתייכות, מונעת את היווצרותה של סולידריות כלל מעמדית, המהווה תנאי לפעולה חברתית.

מחקרים שונים, העוסקים בניתוח דפוסי הצבעה ועמדות פוליטיות, אינם מבודדים בדרך-כלל את הגורם הכלכלי-חברתי מן הגורמים האתני, הדתי והלאומי. הבולטות והמרכזיות של שלושת השסעים האלה ממתנת, ולעיתים אף מנטרלת, את ההשפעה של המרכיב החברתי-כלכלי על העמדות וההתנהגות הפוליטית. אולם, הצירים המרכזיים שסביבם מאורגנת החברה הישראלית – הלאומי, הדתי והעדתי – אינם בעלי זיקה אחידה למעמד חברתי-כלכלי. שניים מהם – הלאומי והדתי – אינם תלויים בפער הכלכלי. בשל שורשיהם, ניתן להניח, שיימשך קיומם גם אם

יבוטלו לחלוטין הפערים הכלכליים. הערבים אזרחי ישראל הוגדרו על-ידי סמוחה כ"מיעוט בלתי-נטמע" (1980, 33). ההגדרה הזאת ניתנת להחלה גם על המיעוט החרדי בישראל. מובחנותן והיבדלותן של שתי האוכלוסיות האלה אינה נגזרת ממעמדן הכלכלי. לכן, ההיבט הכלכלי של מיקומן הריבודי גם אינו מעצב את נטיותיהן הפוליטיות של הקבוצות האלה, אולם הוא יכול להשפיע על רמת מעורבותן הפוליטית. כך, אחת ההנחות הרווחות היא, שהציבור הערבי עובר תהליך מואץ של שינוי כלכלי-חברתי במסגרת תהליך הפיתוח של המשק הישראלי. חוקרים שונים מנתחים את התמורות האלה תוך שימוש במונחי תיאוריית המודרניזציה, ואחרים מסתמכים על מונחי תיאוריית התלות, אולם, קיימת ביניהם תמימות דעים באשר לעובדה, שהתמורה במצבם הכלכלי של הערבים בישראל חוללה תמורה מקבילה באופי מעורבותם הפוליטית. השינוי המשמעותי במצבם הכלכלי הפך את הערבים בישראל מגורם פסיבי לשחקן פעיל יותר בזירה הפוליטית הישראלית בפרט, ובקונפליקט הישראלי-ערבי בכלל (Al-Haj and Yaniv, 1983, 139).

המתחרה המרכזי והבולט בזהות המעמדית הוא הפער האתני. הפער הזה מבטא את הזהות המעמדית ובו-בזמן מלבה אותה.

הציבור הרחב תופס מעמדות במונחים עדתיים. הדאגה לגבי אי-השוויון מוגבלת כמעט באופן מוחלט לפער החברתי-כלכלי בין מזרחים לאשכנזים. לדידם של רבים, אי-שוויון פירושו פער עדתי בהזדמנויות ובמשאבים, והבעיה העדתית הנה למעשה בעיית אי-שוויון מעמדי בין העדות (סמוחה, 1993, 178).

כך, אי-השוויון המעמדי חופף לאי-השוויון האתני, כאשר הערבים – הקבוצה הענייה ביותר – אינם זוכים לתשומת לב ציבורית בהקשר זה (הנושא נדון בהרחבה על-ידי אבו-ריא וגביון, 1999). בהמשך הדברים נתמקד בביטויי הפוליטיים של השסע העדתי. השסע הזה מזוהה, כאמור, עם בעיית אי-השוויון המעמדי. זיהוי זה אינו תקף במלואו לגבי השסעים הלאומי והדתי, שביניהם לבין השסע המעמדי מתקיימת חפיפה חלקית בלבד.

חומרתו של השסע האתני באה לידי ביטוי פוליטי במספר אירועים בולטים: במרד ואדי-סאליב ב-1959, בתנועת המחאה של הפנתרים השחורים ב-1971, באופי "העדתי" החרף של מערכת הבחירות לכנסת ב-1981, במחאה בעקבות פרשת אבו-חצירה בשנים 1984-1985

ובהופעתה של ש"ס ב-1984. לאורך זמן, ניתן לאבחן שסע זה גם בדפוסי ההצבעה של המזרחים עבור הליכוד, ואחר-כך עבור ש"ס. לטענת שמיר ואריאן (1982), מחדל קליטתם של העולים בשנות ה-50, בעיקר של יוצאי אסיה ואפריקה, יצר תחושות ניכור, שהופנו כלפי מפא"י, שהייתה המפלגה הדומיננטית באותה התקופה. בשל השינויים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים במהלך שנות ה-60 וה-70, חל שינוי גם במידת התלות של המזרחים בממסד הקולט, המפלגתי והמדינתי, מחד גיסא, ובמידת התסכול שחשו המזרחים עקב תהליך קליטתם, מאידך גיסא. לטענת שמיר ואריאן, תחושות התסכול האלה קיבלו ביטוי מובהק בבחירות 1977 והן מסבירות את המהפך הפוליטי. עם זאת, השינוי בדפוסי ההצבעה של המזרחים ניכר למעשה כבר בבחירות 1973, בהן התגלה האופי האתני של ההצבעה לליכוד ולמערך: מרבית מצביעי הליכוד היו מזרחים ואילו מרבית מצביעי העבודה היו אשכנזים (שפירא, 1989, 178).

הסבר אחר מדגיש את היותם של המזרחים קבוצה פריפריאלית-למחצה במבנה החברתי של ישראל (Peled, 1998). כך, המזרחים ממוקמים בין המיעוט הערבי – שהוא קבוצה פריפריאלית הן על-פי הפרמטרים המעמדיים והן מבחינת השתייכותו הלאומית – לבין הקבוצה הדומיננטית, שהיא יהודית-אשכנזית בעיקרה. לכן, מהווה דפוס ההצבעה של המזרחים למפלגות המדגישות את מצען הלאומי, ואף הלאומני, ביטוי למיקומם המעמדי, מחד גיסא, ולשאיפתם להיות מזוהים עם הקבוצה הדומיננטית, ולא עם זו שמתחתם, מאידך גיסא.

התופעה הזאת מסבירה, בין היתר, גם את אי-הצלחתן של מפלגות המזוהות כמפלגות עדתיות עד להופעתה של ש"ס (הרצוג, 1986). ביטוי קיצוני לכך היה דפוס ההצבעה למפלגת "כך", בראשותו של מאיר כהנא, בבחירות 1984. בבחירות האלה זכתה "כך" בתמיכה משמעותית בעיקר באזורים, שרוב האוכלוסייה בהם היא יוצאת אסיה-אפריקה. שפירא ופלד (1986) ערערו על היות הגורם העדתי משתנה המסביר את דפוס ההצבעה לכהנא. הם הציעו הסבר חלופי, ולפיו דפוס ההצבעה הזה קשור למצבו התעסוקתי של המצביע; וליתר דיוק, ממצאיהם העלו, שרמת השכלה נמוכה או העדר השכלה (הנמצאים בדרך-כלל במתאם גבוה עם השתייכות מעמדית נמוכה) היטיבו לנבא תמיכה אלקטורלית בעמדותיו האנטי-דמוקרטיות הקיצוניות של כהנא. הרקע התיאורטי של עבודתם מבוסס על תיאוריית השוק המפולח, המניחה שעובדים בעלי שכר גבוה יחסית יגיבו לחדירתם לשוק העבודה של מתחרים מקבוצות אתניות

אחרות, המתפשרים על שכר נמוך יותר עבור אותה עבודה, על-ידי נקיטת אחת משתי אסטרטגיות: הראשונה היא אסטרטגיית הקסטה (caste), שבאמצעותה מוגבלים העובדים המתחרים לעיסוק במקצועות שוליים, נמוכי-הכנסה ונמוכי-סטטוס. השנייה היא אסטרטגיית ההדרה (exclusion). נקיטת האסטרטגיה הזאת מרחיקה לחלוטין את המתחרים נמוכי-השכר משוק העבודה. מפלגת כך הייתה היחידה שקראה לגירוש כל הערבים, אזרחים ולא אזרחים כאחד, מבתיים בישראל ובשטחים. התמיכה בעמדות האלה ביטאה, לדעת החוקרים האלה, מעבר מאסטרטגיית הקסטה לאסטרטגיית ההדרה. המעבר הזה נעוץ, לדעתם, באיום הגובר של האבטלה. באזורי הפריפריה, איום הפיטורין, הנובע מהעסקתם של פועלים ערביים זולים, הנו אקוטי.

במחקר מאוחר יותר (Peled, 1990), מאשש פלד את התזה הזאת. לטענתו, היהודים המזרחים מתחרים בשוק העבודה עם הערבים יותר מהיהודים האשכנזים. לאחרונים יש ייצוג-יתר בעיסוקים שלערבים אין כל סיכויי לחדור אליהם. התחרות הא-סימטרית הזאת מהווה מפתח להבנת העוינות של המזרחים כלפי הערבים. ממצאיו מלמדים, שככל שיורד הסטטוס החברתי-כלכלי וגוברת אי-היציבות התעסוקתית גדל בהתאמה הסיכוי לתמיכה בעמדות כהניסיונות (Peled, 1990, 97).

הספרות המחקרית העוסקת בש"ס דנה אף היא בהרחבה בגורם האתני. לגורם זה מיוחסת ההצלחה האלקטורלית של ש"ס במערכות הבחירות ב-1984 וב-1988. ממצאיו של פלד (Peled, 1998) מסיטים את הדגש מן ההסבר האתני להסבר המעמדי. לטענתו, הצבעתם של המזרחים למפלגות החרדיות (ש"ס ואגו"י) בבחירות 1988 נבעה מטעמים חברתיים-כלכליים. הסטטוס החברתי-כלכלי הנחות של המזרחים בחברה הישראלית נותר בעינו גם בתקופת הליכוד. בשנות השלטון שלו גדלו שיעורי האבטלה בערי הפיתוח, שבהן שיעור גבוה של מזרחים. גם התחרות בשוק העבודה המשני בין יהודים וערבים הלכה וגברה. המזרחים תמכו בש"ס כהצבעת מחאה כלפי ממשלת הליכוד על כך שלא שיפרה את מצבם החברתי-כלכלי (Peled, 1998). למחאה הזאת נלוותה המשיכה של המזרחים אחר המסר הכפול של ש"ס, שהדגיש את רעיון האחדות והשוויון הבסיסי של כל היהודים באשר הם יהודים (ללא קשר למוצאם או לסטטוס הכלכלי שלהם) מחד גיסא, ודחה את המודרניות והציונות, שני ערכים שנוצלו להנצחת הסטטוס הנמוך של המזרחים מאידך גיסא (לוי, 1995; Peled, 1998).

דון יחיא (1990) מציע הסבר אחר, הממעט בחשיבותו של הסטטוס החברתי-כלכלי ומדגיש את השילוב בין הגורם הדתי והגורם האתני כסיבה העיקרית שאפשרה לש״ס לזכות בעמדת הבכורה בין המפלגות הדתיות בבחירות לכנסת ה-12. השילוב שנוצר בין הגורם הדתי והגורם האתני, מיוחס לתגובת הנגד של חוגים בעדות המזרח לתהליכי החילון שלהם נחשפו עם הגיעם ארצה. כתוצאה מהשילוב הזה נעשה הנושא האתני, לטענתו של דון יחיא, לגורם העיקרי לתמורות שחלו בכוחו הכולל של המחנה הדתי וביחסי הכוחות בין המפלגות הדתיות השונות.

מעמד נמוך, מצוקה כלכלית, ותחושת קיפוח חברתי מוצאים אפוא את ביטויים הפוליטי הפרלמנטרי. אולם, בין החוקרים לא קיימת תמימות דעים באשר למרכזיות השפעתם, או באשר לבלעדיותם כמשתנים המסבירים תמורות פוליטיות. לימן-וילציג (1992) בוחן את התפתחות המחאה החוץ-פרלמנטרית בארץ תוך הדגשת מרכיביה העיקריים. הוא מחלק את התקופה שבין 1949 ל-1986 לארבע תת-תקופות, שייסקרו להלן (ראו טבלה 20).

טבלה 20

סך כל אירועי המחאה לפי נושא בכל אחת מן התקופות

תקופה	פוליטי	כלכלי	דתי	חברתי	סה"כ
1949-1954	41	133	36	116	326
אחוזים	12.6	40.8	11.0	35.6	100
1955-1970	176	127	136	182	621
אחוזים	28.3	20.5	21.9	29.3	100
1971-1978	312	137	97	426	972
אחוזים	32.1	14.1	10.0	43.8	100
1979-1986	562	345	255	454	1616
אחוזים	34.8	21.4	15.8	28.1	100

מקור: לימן-וילציג, 1992, מתוך הטבלאות בעמ' 43, 48, 51, 57.

1954-1949: תקופת 'מחאת הקליטה'

מן הטבלה עולה, שבתקופה הראשונה, יותר מ-40% מן ההפגנות נבעו מסיבות כלכליות. התקופה הזאת, הידועה כתקופת הצנע, אופיינה במצוקת העולים (בייחוד העולים ממדינות ערב) ובמוגבלות המשאבים שעמדו לרשות המדינה. כדי להתמודד עם הקשיים האלה נקטה הממשלה מדיניות של קיצוב. בשנים 1953-1954, לדוגמא, ירד התל"ג לנפש ב-14.3%, ובשנת 1952 בלבד ירדה ההכנסה הריאלית ב-10.6%. הבעיה המרכזית בתקופה הזאת הייתה האבטלה, וההפגנות כווננו, בין היתר, נגד מדיניות הקצבת מוצרים, נגד מחירים נמוכים מדי (מבחינת היצרנים), נגד חלוקה לא הוגנת של מוצרים שבקיצוב, נגד אוזלת היד של השלטונות כלפי השוק השחור, נגד נטל המסים הכבד ונגד שכר הלימוד הגבוה. אירועי המחאה בעלי הרקע החברתי נסבו סביב סוגיות הדיור, רמת החיים הנמוכה או אי-הספקת שירותים ממלכתיים חיוניים (שם, 43). רוב פעולות המחאה, באותה תקופה, נבעו אפוא מן הבעיות החברתיות-כלכליות אשר נוצרו על רקע דלות משאביה של המדינה ועומס היתר שהוטל עליה. מדיניות הקיצוב נזנחה, בסופו של דבר, בגלל הלחץ של המעמד הבינוני, שהצביע נגדה בבחירות 1951 (Levy, 1997, 29).

1970-1955: תקופת 'ירידת המחאה'

באמצע שנות ה-50 החלה התאוששות כלכלית. מסוף 1954 עד 1970 עלתה ההכנסה הריאלית ב-4% לשנה בממוצע, הצריכה הריאלית לנפש עלתה ב-99%, ותל"ג לנפש עלה (במונחים ריאליים) ב-128%. עם זאת, יש לציין, שהגידול ברמת אי-השוויון נמשך גם בתקופה הזאת.

מן הטבלה עולה, כי בתקופה הזאת היה שיעור ארבעת נושאי המחאה דומה. התקופה השנייה לא התייחדה בשום נושא מחאה. כמו כן, לעומת הממוצע השנתי, של 54 אירועי מחאה בשנה, ירד הממוצע לשנה בתקופה השנייה ל-39 – ירידה של כ-28% (לימן-וילציג, 1992, 47).

1971-1978: תקופת 'מחאת הדור השני'

בתקופה השלישית חלה עלייה דרמטית במספר אירועי המחאה לעומת קודמתה. פרץ המחאה החל ב-1971 עם הופעת הפנתרים השחורים

הישראלים בשכונת העוני הירושלמית מוסררה. ועדת החקירה, שהקימה הממשלה בעקבות גל המחאה הזה, מצאה, כי מהבחינה האובייקטיבית לא הייתה עילה למחאה. כלומר, על-פי רוב הנתונים (הכנסות, דיור וכדומה) הצטמצם הפער חברתי-כלכלי בין מזרחים לאשכנזים בשנות ה-60. לימן-וילציג מסביר את התופעה כך:

תסיסה חברתית עלולה להתפרץ גם כשמצבו של המעמד התחתון ככלל משתפר (דה-טוקויל), שכן במקביל הולך מצבן של תת-הקבוצות החלשות ביותר במעמד הפועלים ומחמיר החמרה אבסולוטית או יחסית (מרכס). הפנתרים השחורים היו למעשה העניים ביותר ברובד התחתון (שם, 54).

תחושת המצוקה של המזרחים העניים אף הוחרפה על רקע גל העלייה הגדול מברית-המועצות בראשית שנות ה-70. לטענתו, תחושות הקיפוח של תושבי השכונות הופנו אפוא כלפי הממסד, כלפי בני העדות שלהם שהתקדמו וכלפי העולים החדשים, שנהנו מהטבות בקליטתם.

הפנתרים השחורים נעלמו תוך זמן קצר יחסית מהזירה הפוליטית. אחת הסיבות לכך הייתה, שהתגלעו ביניהם חילוקי-דעות פנימיים לגבי המידה שבה יש להדגיש את ההיבט המעמדי במאבקם, ומכאן לגבי סוגיית החבירה עם קבוצות שוליים אחרות, זאת לעומת הנאמנות לערכים הציוניים (ברנשטיין, 1979, 77; חסון, 1987, 60). בפילוג שחל בתנועה באו לידי ביטוי הניגודים שבין הקבוצות המעמדיות, המפולגות על בסיס לאומי.

1986-1979: תקופת המחאה השגרתית

התקופה הזאת מאופיינת במספר רב של הפגנות ובכך, שלראשונה היוותה המחאה הפוליטית את עיקר פעילות המחאה – דבר המוסבר בחתימת הסכם השלום עם מצרים ומלחמת לבנון. המחאה הכלכלית גדלה בתקופה הזאת במתינות יחסית למחאה החברתית. אולם, כאשר בוחנים את דפוסי המחאה החברתית מתברר, כפי שמסביר לימן-וילציג (1992, 62), שמחאה בתחום אחד יכולה לשקף בעיה בתחום אחר לגמרי. כלומר, קיימת "השפעת מעבר" מנושא לנושא שלכאורה לא מתקיים קשר ביניהם. לדוגמא, ב-1979 הגיעה האינפלציה לרמה חסרת תקדים (תלת-ספרתית); עם זאת, הלחץ החוץ-פרלמנטרי הופנה לסימפטום של הבעיה ולא לגורמיה העיקריים – המחאה הופנתה כלפי עליית מחירי הדירות

(במונחים דולריים עלה המחיר הממוצע של הדירות פי שלושה בשנים 1978-1980).

לסיכום הסקירה ההיסטורית טוען לימן-וילציג, כי בניגוד לדעה הרווחת בארץ, התחום החברתי הוא שעמד במוקד הפעילות החוץ-פרלמנטרית, ולא דווקא התחום הפוליטי. במקום השלישי, ובפיגור משמעותי מהאחרות, עומדת המחאה הכלכלית (על אף הבולטות שלה בתקופה הראשונה).

באמצעות סדרת ניתוחי רגרסיה בדק לימן-וילציג את הקשר שבין משתנים שונים לבין עצם ההשתתפות בפעילות מחאה בכלל, ובכל אחד מנושאי המחאה בפרט. שני המשתנים הכלכליים, שהתבררו בניתוח הרגרסיה כבעלי קשר מובהק עם המחאה הכלכלית, היו אבטלה ואינפלציה. עוד עולה מן הניתוחים האלה, שככל שרמת ההשכלה וההכנסה האישית גבוהות, כך עולה רמת ההשתתפות במחאה (לימן-וילציג, 1992, 88). גורם המיסוי הוא אחד מן המשתנים המשפיעים על מחאתם של בעלי היכולת. המבנה הפרוגרסיבי של מס ההכנסה בישראל ממקד את עיקר הנטל בבעלי ההכנסות הבינוניות-גבוהות. לפיכך, המגיבים הם אלה הנפגעים יותר מהכבדת נטל המס.

הסבר אחר, המבוסס על תיאוריות של קיפוח יחסי, מעלה את ההשערה, כי הפועלים המנוצלים – אוכלוסיית העשירונים הנמוכים – הם שיובילו את המחאה הציבורית. קיימים סימנים שונים המעידים על חולשתה של הגישה הזאת. ההסבר הזה הופרך לחלוטין כאשר הוכלל מדד גייני בניתוחי הרגרסיה. המדד משקף את פער ההכנסות היחסי בין העשירונים, ומשמש אבן בוחן לקיפוח יחסי. התוצאה מלמדת, כי מדד גייני אינו גורם בעל משקל בקיומה של מחאה. כלומר, לתיאוריה הזאת אין תוקף בהקשר הישראלי (שם, 104). אולם, המגמה הכללית של מחאה מצומצמת בקרב בעלי הכנסה נמוכה מופרת בנסיבות מיוחדות. הנסיבות האלה מוגדרות על-ידי לימן-וילציג כ"עומס קריטי" (Critical Mass) הן בכלכלה והן במגורים (צפיפות יתר, אבטלה בשיעורים גבוהים וכדומה). מעוטי יכולת נוטים להשתתף בפעילות מחאה כאשר הקשר בין מצבם הכלכלי לבין המדיניות הכלכלית של הממשלה הנו ישיר וגלוי.

החרפת אי-השוויון המעמדי במדינת ישראל אינה מלווה אפוא בהתגברותם של ביטויי המחאה החוץ-פרלמנטרית, כצפוי בתנאים האלה. סמוחה, כאמור, הדגיש את הזיקה בין אי-השוויון המעמדי לבין אי-השוויון

האתני. לטענתו, שיכון הביטויים של הקונפליקט הבין-אתני, הוא עצמו מדד של דומיננטיות אתנית. כלומר, קיומה של דומיננטיות אתנית מונעת, כשלעצמה, את התפרצותו ואת מימושו של הפוטנציאל הקונפליקטואלי. סמוחה (1993, 176-178) מציג כמה הסברים נוספים לכך, שאין הסלמה במחאה. בין אלה הוא מונה את יבוא ההון האדיר הקבוע, המרחיב את מבנה ההזדמנויות, ממתן תחרות וחונק (כהגדרתו) את התפתחותה של תודעה מעמדית. בתנאים האלה, צבירת הון פרטי אינה תוצאה ישירה והכרחית של ניצול עובדים, אלא בעיקרה תוצאה של הפרטת כספי ציבור, המועברים מהמדינה לעידוד צמיחה כלכלית. גם מדיניות הרווחה, המכוונת למניעת התפשטות עוני משווע והיווצרות תת-מעמד בסקטור היהודי, מטרת את פוטנציאל המאבק המעמדי. סמוחה מייחס גם להסתדרות תפקיד מכריע בטשטוש הסכסוך המעמדי.

לבסוף, מציין סמוחה את תפקידו המרכזי של הסכסוך הישראלי-ערבי בהקהיית ההבחנות והמתחויות המעמדיות בקרב היהודים: "הסכסוך החיצוני מחזק זיקות כלל-חברתיות, מטפח פטריוטיזם ומסיט את תשומת הלב מאינטרסים צרים יותר." הטענה הזאת מבוססת על המסורת המרקסיסטית, אשר התייחסה לנטיות המיליטריסטיות כחלק אינהרנטי מחלוקת העבודה החברתית, בשל תרומתן לשיכון מתחים חברתיים על-ידי החצנתם לרמה הבין-לאומית. יגיל לוי, שניתח את יחסי הגומלין בין מדיניות החוץ של ישראל לבין התפתחות היחסים הבין-עדתיים, טוען:

הבלטתן של התבניות הכוחניות מציגה את מעמד המדינה כנתון מעל למחלוקות כיתתיות, ותומכת בהצגת משוואת החליפין הממירה את נתינותו של הפרט בקבלת הגנה מטעם הריבון. [...] הסדר פוליטי זה הוא דל-עלויות, במסגרתו תופשים נתיניו את המדינה כאוניברסלית והביטחון הקיומי המוענק להם על-ידיה נתפס כמשאב. זהו משאב חליפי למשאבים אחרים, פוליטיים וחברתיים, משאבים שהקצאתם כרוכה בשינויה של חלוקת העבודה החברתית-פוליטית. לפיכך, הבלטה של הקצאת המשאב הקיומי יכולה להפחית תביעות להקצאתם של משאבים אחרים ובכך לשעתק את מעמדם הנתיני של חברי הקהילה הפוליטית (לוי, 1993, עמ' ג; וכן ראו לוי, 1996).

לוי מייחס למדינה תפקיד פעיל בהבלטת תבניות השיח הכוחניות. הטענה הזאת שנויה במחלוקת, אולם מעבר לבעייתיות הזאת טען ליסק עוד

בתחילת שנות ה-70, כי "אין ספק שמצב ההתבצרות הצבאית והפוליטית [...] עזר רבות בנטרול והקפאת הרגשות התסכול בקרב קבוצות שונות" (Lissak, 1975, 274).

סיכום

בנייר עמדה זה הראינו, כי מדיניות הרווחה של ישראל אינה מחוללת שינוי במגמת ההתרחבות של אי-השוויון בחברה. לכאורה, אחד מהישגיה של המדיניות הזאת הוא הומוגניזציה של העוני, כלומר, ריבודיות נמוכה בקרב העניים עצמם כך שרובם המכריע נמצאים מתחת לקו העוני אך קרוב אליו. מדיניות רווחה אמנם אינה בהכרח יעילה במונחים כלכליים (סמואלסון טען, כי "לרוע המזל שיטת השוק החופשי היא היחידה שיעובדת"), אולם היא משקפת הכרעות ערכיות ונורמטיביות. הספרות שנסקרה בעבודה זו מלמדת, שמדיניות הרווחה בישראל אינה אפקטיבית בכל הקשור לצמצום פערים חברתיים. סיבה אפשרית אחת לכך, שאינה נידונה במסגרת עבודה זו, היא, שבמקביל למדיניות הרווחה ניתנות הטבות פורמליות – הן לפרטים בעמדות בכירות והן לקבוצות בעלות כוח – הסותרות ואף מנטרלות את המדיניות הזאת. מנגנוני התגמול הדיפרנציאליים האלה מוטים בצורה א-סימטרית, בהעדפתם פרטים או קבוצות שהנם ממילא בעלי יתרונות, ותוצאתם היא הרחבת הפערים. בעקבות כך, ניתן לטעון, שהשימוש במונח "אוכלוסיות חלשות", המייחס חולשה אינהרנטית ואובייקטיבית לאותן אוכלוסיות, מסווה מציאות של החלשה, באמצעות מדיניות, הגורמת להיותן "אוכלוסיות מוחלשות."

מסקירה זו מתבררת גם מידת מורכבותם של הגורמים האחראיים לקיבוע הפערים החברתיים-כלכליים ואף להעמקתם. הגורמים המבניים וההיסטוריים העיקריים לפערים עליהם הצבענו בעבודה הם:

1. בידול גיאוגרפי, ברמה מקומית או ארצית, ומשמעויותיו הנלוות (כגון הזדמנויות תעסוקתיות מוגבלות בפריפריה).
2. נחיתות של קבוצות מסוימות בתחום ההשכלה, המחריפה ברמות ההשכלה הגבוהות ומתורגמת לנחיתות בשוק העבודה.
3. פערים בסיסיים בבעלות על נכסי דלא נידי, שהם תוצאה של מדיניות (מכוונת או לא-מכוונת) שנקטו ממשלות קודמות, המועברים מדור לדור.

הגורמים האלה קשורים מטבעם אלה באלה כך שהם מאיצים זה את זה. סקירה זו מדגישה בעיקר את הרב-ממדיות של מקורות אי-השוויון

בחברה הישראלית ואת החפיפה הקיימת בין השסע המעמדי לבין צירי מתח מרכזיים נוספים בחברה הישראלית.

במשק הישראלי מתרחשים תהליכי שינוי מבניים ואידיאולוגיים: תמיכה ברעיון השוק החופשי והדגשת התחרותיות, הדורסנית במיוחד כלפי העובדים המכונים "בלתי-מיומנים". רעיונות אלה מובילים לצמצום מעורבות הממשלה במשק, להיחלשותם של איגודים שנועדו להגן על העובדים, בפרט על בעלי השכר הנמוך, ולצמצום זכויות העובדים. תהליכים אלו תורמים להעמקת הפערים הכלכליים. אולם עיקר עינינו של נייר עמדה זה אינו בהיבט הכלכלי כשלעצמו אלא בשסע החברתי-כלכלי, כלומר, בשני ממדיו המשולבים. תרומתה העיקרית של עבודה זו אינה בהכרח בתובנות חדשות העולות ממנה, אלא בעיגון בחומר מחקרי נרחב.

אחד האתגרים בניתוח סוגיית השסעים החברתיים הוא להצביע על התנאים שבהם הופך שסע חברתי לאקוטי, היינו לקונפליקט גלוי. ניסיון להשיב על השאלה הזאת חורג מגבולותיה של עבודה זו, אך אנו נציג שתי תשובות אפשריות. אפשרות ראשונה היא, שבמקרים של חפיפה בין שסעים שונים מתחדד הקיטוב והופך ליותר טעון רגשית. במצב זה, גובר הסיכוי לכך, שהשסע הרב-ממדי יהיה קונפליקטואלי. האפשרות הזאת מתעלמת מכך, שבידול חברתי יכול לשקף בחירה של אותה קבוצה. הבידול כשלעצמו יכול אפוא להוות אמצעי לנטרול החיכוך ופוטנציאל העימות. האפשרות השנייה מובילה דווקא לאוכלוסייה המזדהה בהיבטי חיים מרכזיים עם האוכלוסייה הדומיננטית. על הרקע הזה גובר הסיכוי לתחושות קיפוח, דיכוי ותסכול, שיתורגמו לעימות אלים (המציאות הזאת מאפיינת במידה רבה את עיירות הפיתוח). בהקשר לכך, יש להדגיש, כי בפרק הראשון בעבודה זו נבחנו תופעות העוני ואי-השוויון על-פי מדדים אובייקטיביים. אולם עמדות ותחושות סובייקטיביות אינן תואמות בהכרח לממצאים אובייקטיביים. החרדים, לדוגמה, אינם מבטאים תחושות קיפוח ומחסור (deprivation) על אף מצבם הכלכלי הדחוק. לעומת זאת, ייתכן שבקרוב אוכלוסיות אחרות צומצמו פערים והושג שיפור בפועל, ואף על-פי-כן תחושות העוני והקיפוח שלהן מתעצמות. בעבודה זו, לא קיימת התייחסות לפער בין המדדים האובייקטיביים להיבטים הסובייקטיביים, ואף לסתירה אפשרית ביניהם.

בפרק השלישי של נייר עמדה זה עסקנו בביטויים הפרלמנטריים והחוץ-פרלמנטריים של המחאה הכלכלית והחברתית בישראל. הסקירה לעיל מותירה את הרושם, שהמרכיב הפרלמנטרי של המחאה הוא הדומיננטי.

מעבר לכך, ייתכן שהערוץ הפרלמנטרי יוצר תחושות של מיצוי המחאה ובכך הוא מנטרל או ממתן פעילות חוץ-פרלמנטרית. דיון נפרד יכול לעסוק בשאלה, האם היווצרותה של אליטה פוליטית חלופית לצידה של האליטה הוותיקה אינה בבחינת מראית-עין של שינוי מתקן בלבד. השאלה היא, האם אותה אליטה פועלת לקידומה של האוכלוסייה שאותה היא מייצגת. הספק מתעורר כבר ברמה הסמנטית. אליטה, כלומר, מנהיגות של אוכלוסיות מקופחות, אינה אותנטית על-פי הגדרה. היא מייצגת עולמות תוכן שונים משל שולחיה. הנתק הזה בין הציבור למנהיגיו הנו ייחודי לשסע החברתי-כלכלי. קיבעונו של השסע ניתן להסבר חלקי גם על-ידי העובדה הזאת.

מעבר לכל ההיבטים וההסברים שנידונו בעבודה זו נראה, כי תופעת הפערים החברתיים-כלכליים כפופה לעקרון "האפקט המצטבר של היתרונות והחסרונות." על-פי העיקרון הזה, פערים הנם בעלי תכונה דינמית, והם נוטים להתרחבות מתמדת, שכן פרטים או קבוצות שרכשו יתרונות בשלב כלשהו משתמשים בהם כמנוף לצבירת יתרונות נוספים. המציאות מלמדת שהצבר ההון מתרכז בידיה של קבוצה קטנה. הצד השני של אותו מטבע הוא, שגם חסרונות הם בעלי אפקט מצטבר. בתנאים של תחרות לא-הוגנת מעין זו, יש לעצב ולהפעיל מדיניות רווחה המבוססת על הכרה נורמטיבית וערכית במחויבותה של המדינה כלפי כלל אזרחיה.

עמוד ריק

נספחים

נספח 1

הרכב האוכלוסייה היהודית והערבית לפי דת ויבשת מוצא (באלפים ובאחוזים, סוף 1996)

ע ר ב י ם				י ה ו ד י ם						סך הכל	
										כולל	
דרוים	נוצרים	מוסלמים	סך הכל	אירופה-		אסיה-אפריקה		ישראל-		סך הכל	
				אמריקה	אמריקה	אסיה	סה״כ	ישראל*	ישראל*		
96.3	183.2	842.5	1,122.0	1,863.8	847.1	728.2	1,575.3	1,198.4	4,637.5	5,759.5	סך הכל
(1.7)	(3.2)	(14.6)	(19.5)	(32.4)	(14.7)	(12.6)	(27.4)	(20.8)	(80.5)	(100)	אחוזים מסך האוכלוסייה
				661.6	520.0	478.3	998.3	1,198.4	2,858.3		ילידי ישראל
				(14.3)	(11.2)	(10.3)	(21.5)	(25.8)	(61.6)		אחוז מסה״כ היהודים
				1,202.2	327.1	249.9	577.0		1,779.2		ילידי חו״ל
				(25.9)	(7.1)	(5.4)	(12.4)		(38.4)		אחוז מסה״כ היהודים
(8.6)	(16.3)	(75.1)	(100)	(40.2)	(18.3)	(15.7)	(34.0)	(25.8)	(100)		סה״כ באחוזים בכל קבוצה
				595.7	36.8				632.5	1990	מזה עלו מאז 1990
				(49.6)	(11.3)				(35.5)		שעורם בקרב ילידי חו״ל

מקור: מדינת ישראל 1997, 94, טבלה 2.24.
* קטגוריה זו מכילה את ילידי דור שלישי ומעלה ואינה ניתנת לפירוק נוסף, זאת בשל הנידר נתונים מטעם הלמ״ס על ילידי ישראל מעבר לארץ המוצא של האב.

נספח 2

צפיפות הדיור על-פי לאום, צורת מגורים ומוצא אתני

המגזר באוכלוסייה	שתי נפשות ויותר	פחות מנפש אחת
יהודים	8.2	39.7
אשכנזים (ילידי חו"ל)	5.7	52.8
מזרחים (ילידי חו"ל)	10.2	35.3
יהודים עירוניים	8.3	39.7
יהודים כפריים	7.2	38.3
ערבים	39.2	11.1
ערבים עירוניים	39.0	11.2
ערבים כפריים	38.0	9.6

מקור: לר-יון וקלוש, 1995, 12, 16.

נספח 3

תלמידים ותלמידות במערכת החינוך העברי והערבי - שנים נבחרות, 1948-1997

שנת לימודים	סך הכל תלמידים	חינוך עברי				חינוך ערבי
		מספר תלמידים (אלפים)	ממלכתי	ממלכתי-דתי	חינוך עצמאי (ספרדי)	
חינוך יסודי						
1948/49 ¹	101.1	91.1	חינוך לפי זרמים		10.0*	
1953/54 ²	219.1	219.1	68.5	24.4	--	
1959/60 ³	388.5	357.6	66.9	26.5	--	
1969/70	441.6	375.5	65.6	27.8	--	
1979/80	546.2	424.2	74.2	20.1	--	
1984/85 ⁴	620.6	481.8	72.5	19.4	--	
1989/90	629.6	490.4	67.3	20.4	2.3	
1993/94	684.3	543.3	65.3	20.8	3.5	
1994/95	697.7	552.3	65.1	20.4	4.3	
1995/96	706.0	553.5	64.2	20.4	4.5	
1996/97	684.9	524.7	66.1	21.2	4.8	
חטיבת ביניים						
1969/70	8.7	7.9	62.5	37.5	--	787 יחידים
1979/80	87.6	72.8	75.6	23.0	1.4	14.8
1984/85	123.4	103.1	82.5	16.9	0.6	20.3
1989/90	149.5	120.6	83.3	16.1	0.6	28.9
1993/94	176.1	137.8	82.1	17.6	0.3	38.3
1994/95	182.5	142.8	82.0	17.6	0.4	39.7
1995/96	194.0	149.8	82.1	17.2	0.7	44.2
1996/97	211.3	163.8	80.9	18.8	0.3	47.5
חינוך תיכון						
1948/49	10.2	10.2	חינוך לפי זרמים			14 יחידים
1953/54	32.0	31.2	אין נתונים			781
1959/60	59.1	58.1	אין נתונים			1,029
1969/70	134.5	129.4	74.4	21.9	3.7	5,092
1979/80	166.3	143.8	73.8	22.2	4.0	22.5 אלפים
1984/85	207.3	176.1	75.0	19.8	5.2	31.2
1989/90	244.8	205.1	75.9	18.4	5.7	39.7
1993/94	283.8	241.4	74.0	18.2	7.8	42.4
1994/95	284.2	241.6	73.8	18.2	8.0	42.6
1995/96	284.8	242.5	73.5	18.2	8.4	42.3
1996/97	292.7	247.3	74.0	17.9	8.1	45.4

* מזה 6,780 למדו בבתי ספר בביקור משרד החינוך והאחרים במוסדות לא רשמיים (שתנון סטטיסטי לישראל, מסי' 12, 1961, מסי' 48, 1997). לשם השוואה, בשנים 1995/96 ו-1996/97 עמד אחוז הולמים במוסדות הפורמליים משהיכ התלמידים על 98.65% בכל שנה. הנתונים כוללים את הדוויים – בשנת 1995/96 היו 27,900 תלמידים דוויים במערכת החינוך.

- נתונים על שנת 1948/49: שתנון סטטיסטי לישראל, מסי' 48, 1997, לוח 22.9, עמי' 2-501.
- נתונים על שנה זו, שנת החלת חוק חינוך ממלכתי, ועל תלמידי התיכון בשנת 1959/60: שתנון סטטיסטי לישראל, מסי' 12, 1961.
- נתונים על השנים 1959-1970, וכן על שנת 1996/97: שתנון סטטיסטי לישראל, מסי' 48, 1997, לוח 22.14, עמי' 507.
- נתונים לשנים 1980-1996: מערכת החינוך בראי המספרים, 1995, 1997, לוח 11.ג, וכן על החינוך הערבי, שם, לוח 3.ג.
- החינוך הערבי בשנים 1995-1997: שתנון סטטיסטי לישראל, מסי' 48, 1997, לוח 22.15, עמי' 507.

נספח 4

שעור הפונים ללימודים באוניברסיטה מבין הזכאים לתעודת בגרות בשנת 1986 (חתכים שונים)

קבוצת אוכלוסייה	מספר הזכאים לתעודת בגרות	מספר הזכאים לתעודת בגרות (בכל תא, אחוים מסה"כ בקבוצה)	התחילו ללמוד באוניברסיטה בתוך שש שנים לאחר קבלת התעודה	
סך הכל	26,849	100.0	37.5	
גברים	11,212	41.8	32.9	
	13,668	50.9	42.3	
יהודים	22,208	82.7	39.5	
	2,672	10.0	24.7	
מוצא (יהודים)	6,943	25.9	44.7	
	7,091	26.4	45.5	
	8,174	30.4	30.0	
סך הכל	20,943	100.0	42.2	נתיב עיוני
גברים	7,746	37.0	37.2	
	11,707	55.9	46.3	
יהודים	16,928	80.8	45.1	
	2,525	12.1	26.5	
מוצא (יהודים)	5,688	27.2	48.9	
	5,468	26.1	51.0	
	5,772	27.6	35.8	
סך הכל	5,906	100.0	21.0	נתיב טכנולוגי
גברים	3,466	58.7	23.1	
	1,961	33.2	18.5	
יהודים	5,280	89.4	21.6	
	147	2.5	17.7	
מוצא (יהודים)	1,255	21.2	25.7	
	1,623	27.5	26.9	
	2,402	40.7	15.8	

מקור: סבירסקי וסבירסקי, 1997, 11.

נספח 5

שעור הזכאים לתעודת בגרות מתוך גילאי 17 באוכלוסייה עם סיום לימודיהם

1994/95	1993/94	1991/92	1989/90	1986/87	
39	35	33	32	29	כל האוכלוסייה
44	40	38	37	34	חינוך עברי
38	35	32	32	30	מין: בנים
51	46	43	42	39	בנות
51	48	49	47	45	מוצא: ישראל
34	29	28	27	23	אס-אפ
50	46	40	44	42	אר-אמ
19	16	16	13	14	חינוך ערבי
16	15	15	13	14	מין: בנים
21	17	16	14	13	בנות
16	13	13	11	11	דת: מוסלמים
29	28	34	32		נוצרים
30	21	17	16		דרוזים

מקור: משרד החינוך, 1997, 35, לוח ג.13.
אס – אסיה, אפ – אפריקה, אר – אירופה, אמ – אמריקה.

נספח 6

שכר ממוצע של שכירים, אחוז המשתכרים שכר המינימום ומדרג ג'יני לפי צורת יישוב, 1994

מדרג ג'יני	אחוז השכירים המשתכרים עד שכר מינימום	שכר ממוצע במשך השנה 1994	מספר השכירים (30.11.95)	צורת היישוב
0.4732	39.1	3,371	1,976,826	סך הכל
0.4943	37.9	3,719	410,754	שלוש הערים הגדולות
0.4728	38.3	3,468	1,244,577	יישובים עירוניים יהודים
0.3604	48.0	2,147	155,839	יישובים עירוניים לא יהודים
0.4580	38.7	2,998	156,122	יישובים כפריים
0.3784	52.7	1,844	6,711	בדווים ואחר
0.3301	59.4	1,496	2,823	כתובת לא ידועה

מקור: המוסד לביטוח לאומי, 1996, 29, לוח 1.

נספח 7

**מוצג המדד החברתי-כלכלי ומוצגים משתנים
נבחרים המשמשים לחישובו לבי אשכול**

א ש כ ו ל										
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
3.14	2.20	1.54	0.91	0.34	-0.03	-0.45	-0.90	-1.21	-1.63	המדד
4	10	16	23	14	20	49	21	17	14	מספר יישובים
0.27	2.23	7.29	29.47	17.23	7.29	22.34	7.08	3.73	3.09	אחוז מסך האוכלוסייה
100	99.73	97.50	90.21	60.74	43.52	36.23	13.89	6.82	3.09	אחוז מצטבר של האוכלוסייה
1.28	1.64	1.86	2.46	2.74	2.76	2.24	2.23	2.51	2.12	אחוז מקבלי דמי אבטלה מבני 19-64
0.05	0.15	0.36	0.77	1.34	1.23	1.27	1.69	1.69	2.12	אחוז מקבלי הבטחת הכנסה מסה"כ האוכלוסייה
8.2	11.7	9.1	12.6	13.2	20.7	28.8	34.3	36.2	41.2	אחוז המשפחות עם ארבעה ויותר ילדים מסה"כ המשפחות מקבלות קצבת ילדים
3.4	15.7	22.1	31.7	34.6	42.1	48.6	55.7	61.1	63.6	אחוז מקבלי השלמת הכנסה מבין מקבלי קצבת זקנה
0.4	3.9	9.9	12.4	16.8	22.8	30.3	38.0	47.5	55.5	אחוז מקבלי השלמת הכנסה מבין דורשי עבודה
1.63	1.98	2.88	3.47	4.96	4.84	4.29	5.35	6.63	8.34	אחוז דורשי עבודה שישה ימים ויותר מכוח העבודה ביישוב

מקור: הלמיס 1995, 42, לוח 3.

עמוד ריק

הערות

1. המונח המקובל בספרות המחקרית הוא "התחלקות-ההכנסות" כפועל סביל, כתוצאה המתרחשת מאליה. בנייר עמדה זה בחרנו להשתמש בפועל האקטיבי "חלוקת-ההכנסות", המניח שחלוקה זו הנה תוצר של מדיניות חברתית. מדיניות זו מעוצבת על-ידי אינטרסים של קבוצות בעלות יכולת השפעה דיפרנציאלית.
2. הכנסה כלכלית מעבודה – סך כל ההכנסה של כל הפרטים במשק בית, אשר עבדו כשכירים במשך שלושת החדשים שקדמו לסקר, בממוצע חדשי (כלומר, סך כל ההכנסות משלושה חדשי עבודה מחולק בשלוש).
3. עיקר הנתונים מתייחסים לשתי הקבוצות הראשונות.
4. יש לזכור את הבעייתיות שבאכיפת חוק שכר מינימום. בביקורות מזדמנות שערך משרד העבודה והרווחה בשנים 1996-1997 היו מעל 80,000 עובדים, ששכרם היה נמוך משכר המינימום, אולם, רק כ-6,000 מקרים הוגשו תביעות ושולמו פיצויים לעובדים (State of Israel 1998, 21-24). מנתונים אחרים
5. שכר המינימום נקבע בחוק ב-1987 ועמד על 45% מהשכר הממוצע במשק. באפריל 1997 נקבע שיעור זה על 47.5%. משרד האוצר מבקש תדירות לשחוק את שכר המינימום על-ידי הצמדתו למדד ולא לשכר הממוצע (למשל, הארץ, 4 בספטמבר 1998, עמ' ג1).
6. ראו המוסד לביטוח לאומי (1997), לוח 41. קובצי הנתונים של הביטוח הלאומי, הנקראים גם קובץ הבריאות, מבוססים על דו"חות מעסיקים על השכר המשולם בפועל. הם כוללים מגוון אוכלוסייה גדול יותר (את כלל השכירים במשק כולל חברי קיבוצים ומושבים שיתופיים, עובדים במשק בית וחיילים בשירות קבע, לבד מתושבים זרים המועסקים בישראל; המוסד לביטוח לאומי, 1997, 4-1). חסרונם הוא בכך, שהם אינם מפורסמים בסדירות, ולא ניתן, לפיכך להסיק מהם על התפתחויות לאורך זמן.
7. **הכנסה כספית ברוטו של משק הבית** כוללת את כל ההכנסות השוטפות ברוטו של משק הבית מעבודה שכירה, או עצמאית,

מרכוש, מריבית, מדיווידנדות, מתמיכות ומקצבאות ממוסדות ומפרטים, מפנסיות ומכל הכנסה שוטפת אחרת. ההכנסה הזאת לא כוללת תקבולים חד-פעמיים, כמו ירושה, פיצויים וכדומה. כל זאת, לפני תשלומי חובה (מס הכנסה וביטוח לאומי), וללא זקיפות בעבור סוגים שונים של הכנסות-בעין.

8. מימון שירותי הרווחה הינו דיפרנציאלי, אולם ההקלות ניתנות דווקא לאלה שאינם זקוקים להן. כך, לדוגמא, מציינים מחברי דו"ח המנתח את הצעת התקציב לשנת 1998, כי "בשעה שהישראלים נדרשים לשלם יותר מבעבר עבור שירותי חינוך ובריאות, המעסיקים ממשיכים ליהנות מהטבות. מדינת הרווחה של כלל הישראלים מצטמקת, אך מדינת הרווחה של בעלי ההון אינה נפגעת" (סבירסקי ואחרים 1997, 11). בתנאים האלה, אם כן, לא הצטמצמו הפערים ואף התרחבו.

9. הסתירה הקיימת לכאורה בין ממצאיה של לאה אחדות לממצאי מחקרים אחרים באשר להשפעת האינפלציה על חלוקת ההכנסות במשק, מוסברת על-ידי אחדות בכך, שהשפעת האינפלציה תלויה מאוד בהגדרת משתנה האינפלציה ובספציפיקציה של המודל (המועצה לצמצום פערים, 1998א, 40).

10. יש להזכיר, כי הדיון הזה אינו מתייחס לכלל הקבוצות שאותן ניתן לזהות כקבוצות מיעוט במובן הסוציולוגי, כגון: נשים, אתיופים, עולים חדשים, בדוויים וכדומה.

11. הקטגוריה האחרונה מתייחסת, בעיקרה, לעולים יוצאי ברה"מ לשעבר שאינם יהודים.

12. עם זאת, המפגש הזה הושפע גם מנוכחותם של גורמים הקשורים בזהותם של האנשים שהיו בעמדות שליטה, ומהעדפתם מהגרים אירופים על פני אלה מהמזרח (שגב, 1984).

13. הנתונים האלה נמסרו על-ידי מחלקת המחקר של המוסד לביטוח לאומי בהסתמך על סקר ההכנסות, ומתייחסים לשכר ברטו של שכירים בלבד. במקום אחר (Swirski, Yechezkel and Konur, 1984, 14), נמצא כי ב-1995 שכרם של כשלושה-רבעים מהשכירים בישראל הגיע עד השכר הממוצע במשק; שכרם של כ-65% הגיע עד ל-75% מהשכר הממוצע, ראו גם נספח 6.

14. על השפעת קליטת העלייה על הפערים בהכנסות, ראו קלינוב-מלול, 1969.

15. ראו להלן דיון בהבדלי השכלה בין-אתניים, ובמיוחד בהתייחס למחקרו של כהן, 1998.
16. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הודעה לעתונות, 3 אוקטובר 1999), מספר העובדים תושבי חו"ל בעלי רשיון עבודה עמד על 78,400 בתקופה שבין אפריל-יוני 1999. לתהליך כניסתם של העובדים האלה היתה השפעה גם על אי-השוויון בשכר העבודה במשק. לטענת דהן (2000, 22), מספרם של העובדים האלה היה גבוה מזה שנדרש לשם החלפת העובדים הפלסטינים, דבר שפעל להורדת רמת השכר בתחתית הסולם, ומכאן לעלייה באי-השוויון.
17. על תפקידה של התכנית הזאת בליברליזציה של הכלכלה הישראלית, ראו שלו (1999).
18. הקביעה הזאת מתייחסת ככל הנראה לאי-השוויון בשכר, המשקף את שוק העבודה ואת השינויים המבניים שחלו בו. מאידך גיסא, מערכת תשלומי ההעברה מילאה תפקיד חשוב בקליטת העלייה, וניתן להניח, כי תרמה בכיוון ההפוך לצמצום אי-השוויון.
19. ממפקד האוכלוסין 1995, עולה כי בישובים החדשים (אלה שהוקמו מאז 1980) היה שיעור האקדמאים גבוה פי שלושה מזה ביישובי הפיתוח (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעתונות, 31 ינואר 1999).
20. המגמות האלה אך מתחזקות כאשר אנחנו מביאים בחשבון דפוסי קידום וקבלה לעבודה, המבוססים על קיומן של רשתות חברתיות (Granovetter, 1985), דפוסים המחזקים ומבססים את יתרונם של אלה הנהנים מלכתחילה מקיומם של מנגנוני ריבוד בחברה.
21. ראו, למשל, שפירא (1988), פלד מ. (1994), ודנילוב וענבר (1994). לדיון ביקורתי בדו"חות ועדות וולנסקי וגפני, שדנו בנושאים של אוטונומיה ניהולית ומימון עצמי, ראו דהאן וסבירסקי (1993).
22. בשנים האחרונות ניכרת נכונות של הממשלות השונות לפתור את בעייתם של היישובים הלא-מוכרים, אם כי המדינה עדיין מסרבת להכיר באופן מלא בזכותם של יישובים אלה להנות ממעמד שווה (ראו גם, State of Israel 1998, 39-43).
23. לדיון בדפוסי תעסוקה בקרב נשים בדוויות, למשל, ראו בן-דוד וחיאלד (1996).

24. יש לציין, כי בסקר שנערך בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות בירושלים ואשר בחן את סוגיית המגורים ביחד נמצא, שדווקא בקרב החרדים היה השיעור הגבוה של החושבים, שחילוניים וחרדיים יכולים לגור בשכונה אחת ועמד על 81.3%. זאת לעומת 48.6% מקרב החילוניים שחשבו כך ו-66.7% בקרב כלל המדגם (חסון וגונן, 1997, 22). יחד עם זאת, 91.7% מהחרדים היו מעוניינים לגור בעיר המנוהלת על-ידי עירייה חרדית (שם, 27).
25. ההכשרה הזאת נתמכת גם על-ידי מקורות חיצוניים (הגיוינט וגופים פרטיים), ומבטאת ניסיון לכלול את החרדים במעגל התעסוקה, כפי שהדבר עלה, למשל, בוועדת נאמן לבדיקת השתלבות החרדים בשוק העבודה. לטענת שר העבודה והרווחה, אלי ישי, היקף הקורסים המיועדים לחרדים אינו עולה על 2%-3% מסך הקורסים המוצעים על-ידי משרדו (גלי צה"ל, ריאיון עם רזי ברקאי, 1 בדצמבר 1998). על המגמות והשחיקה בתקציב משרד העבודה והרווחה להכשרה מקצועית, וכן תרומתה הנמוכה בעיקר באזורים מוכי אבטלה, ראו סבירסקי וקונור, 1997, 10-12.
26. קשה להעריך את מספרם של הלומדים בבתי-ספר חרדיים. לפי נתוני משרד החינוך היו, בשנת 1997, 50,200 תלמידים במוסדות לימוד של "החינוך העצמאי" (אשכנזים), ו-10,391 במוסדות רשת החינוך של ש"ס (משרד החינוך, 1997). מנתונים דומים של משרד החינוך, מוערך שיעורם של תלמידים אלה מכלל התלמידים והתלמידות היהודים בכ-14% (Swirski, Konur and Yecheskel, 1998).

מקורות

- אבו-ריא ע' ור' גביון (1999). **השסע היהודי-ערבי בישראל: מאפיינים ואתגרים** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה).
- אחדות לי (1996). "אי-שוויון ההכנסות, הרכב ההכנסה ומגמות מקרו-כלכליות: ישראל 1979-1993", **בטחון סוציאלי**, גיליון 48, עמ' 37-65.
- אחדות לי וד' ביגמן (1987). **מדידת העוני: גישות תיאורטיות ומגמות בישראל, בשנים 1979-1984** (ירושלים: האגף למחקר ולתכנון – המוסד לביטוח לאומי).
- אייזנשטדט ש"נ (1984). "הערות לבעיה העדתית בישראל", **מגמות**, כרך כ"ח, מס' 2-3, עמ' 159-168.
- (1993). "אחרית דבר", בתוך: ש"נ אייזנשטדט, מ' ליסק ווי נהון (עורכים), **עדות בישראל ומיקומן החברתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).
- אייזנשטדט ש"נ, מ' ליסק ווי נהון (עורכים) (1993), **עדות בישראל ומיקומן החברתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).
- איילון ח' (1992). "הזדמנות שנייה למי? בתי הספר התיכוניים האקסטרניים בישראל", בתוך: א' יוגב (עורך), **התפשטות ההשכלה בישראל** (תל-אביב: בית הספר לחינוך – אוניברסיטת תל-אביב והוצאת מסדה).
- אילן ש' (1998א). "התשובה: 100 מיליון", **הארץ**, 3 במרס 1998.
- (1998ב). "תלמיד של ש"ס שווה יותר", **הארץ**, 5 במרס 1998.
- (1998ג). "הכומות השחורות", **הארץ**, 9 במרס 1998.
- (1998ד). "0% לפרס", **הארץ**, 11 במרס 1998.
- (1998ה). "ימינה מהימין", **הארץ**, 11 במרס 1998.
- (1998ו). "אחד עובד, שניים לא", **הארץ**, 17 במרס 1998.
- (1998ז). "מאה שערים של ארנונה", **הארץ**, 24 במרס 1998.
- (1998ח). "מאמינים בקלפי", **הארץ**, 31 במרס 1998.

----- (1998ט). "תוקפים, אבל את מה?" **הארץ**, 14 באפריל 1998.

----- (1998י). "תורתם ואומנותם", **הארץ**, 21 באפריל 1998.

----- (1998כ). "החוק, המלצה בלבד", **הארץ**, 27 באפריל 1998.

אל-חאגי מ' (1996). **חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי** (ירושלים: האוניברסיטה העברית – מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות).

אליעזר מ' (1995). "בזכות הקפה האתיופי הצלחתי להעביר את שלושת ילדיי מחינוך מיוחד לחינוך רגיל", **חדשות ה.ל.ה.**, מס' 59, נובמבר, עמ' 7-6.

----- (1998). "פרדס חנה לא מאמינה בשחורים", **חדשות ה.ל.ה.**, מס' 62, יוני, עמ' 7.

אלמוג ז' וא' דומינסקי (1994). "מערכת המיסוי ואי-שוויון בהתחלקות הכנסות", **כלכלה ועבודה**, מס' 9, עמ' 172-192.

אלמלך י' וני לוי-אפשטיין (1998). "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני", **מגמות**, כרך ל"ט, עמ' 243-269.

ארטשטיין י' וצ' זוסמן (1991). **דינמיקה של עליות שכר בישראל: כוחות השוק והשוואות בין ענפיות**, סדרת מאמרים לדיון (ירושלים: בנק ישראל – מחלקת המחקר).

ארנון י' (1998). "מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה", בתוך: ד' הכהן (עורך), **קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות**, (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל).

בן-דוד י' וי' ח'אלד (1996). "התמורה בתעסוקת נשים בדוויות בצפון הארץ", **בטחון סוציאלי**, גיליון 45, עמ' 54-70.

בן-פורת י' (1989). "גווונים ופערים באוכלוסייה ובכוח העבודה", בתוך: י' בן-פורת (עורך), **המשק הישראלי – חבלי צמיחה** (תל-אביב וירושלים: עם עובד והמכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק).

ברנשטיין ד' (1979). "הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית", **מגמות**, כרך כ"ה, מס' 1, עמ' 65-80.

גבאי י' וא' לבון (1996). **אוניברסליות וסלקטיביות של תשלומי העברה בישראל**, מאמר לדיון מס' 96.11 (ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק).

דהאן י' ובי סבירסקי (1993). **המלצות ועדת גפני (אוקטובר 1993) וועדת וולנסקי (אוגוסט 1993) – עמדת מרכז אדוה (תל-אביב: מרכז אדוה).**

דהאן י' ובי יונה (1993). "חלומות סינדרלה", **"העולם הזה"**, 18 באוגוסט 1993.

----- (1993א). "בלוק חוסם בדרך להשכלה", **"העולם הזה"**, 25 באוגוסט 1993.

----- (1993ב). "בחירתו החופשית של העני ללון מתחת לגשר", **"העולם הזה"**, 1 בספטמבר 1993.

----- (1999). "מערכת החינוך בתקופת מעבר: מקולקטיביזם שלטוני לאינדיבידואליזם אזרחי – בחירת הורים כמקרה מבחן", (טרם פורסם).

דהן מ' (1993). **האם קיימת יריבות בין שוויון בחלוקת ההכנסות להתפתחות כלכלית: המקרה של ישראל**, סדרת מאמרים לדיון 93.05 (ירושלים: מחלקת המחקר, בנק ישראל).

----- (1995). "השפעת משתנים מקרו-כלכליים על התחלקות ההכנסות בישראל", **סקר בנק ישראל**, מס' 69, עמ' 21-8.

----- (1996). "לחרדים יש כלכלה אחרת", **גלובס**, 6 בדצמבר 1996.

----- (1997). **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: חלק א' – התחלקות ההכנסות בירושלים** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

----- (2000). "עליית אי-השוויון הכלכלי", בתוך **תמורות במשק הישראלי בעשור האחרון**, ספר לזכרו של פרופ' מיכאל ברונר.

דהן מ' וא' בן פורת (1997). "גל העליה ואי-השוויון בהתחלקות ההכנסות", **"רבעון לכלכלה"**, מס' 3, עמ' 351-372.

דון יחיא א' (1990). "דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **"מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים"**, מס' 32, אביב, עמ' 11-54.

דורון א' (1987). **מדינת הרווחה בעידן של תמורות** (ירושלים: מאגנס).

----- (1995). **בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל** (ירושלים: מאגנס).

דורון א' ובי דהאן (1996). **בזכות האוניברסליות**, עמדת מרכז אדוה (תל-אביב: מרכז אדוה).

דורון א' ור"מ קרמר (1992). **מדינת הרווחה בישראל** (תל-אביב וירושלים: עם עובד ומכון אשכול).

דנילובר ר' ודי' ענבר (עורכים) (1994). **בחירה בחינוך בישראל: מושגים, גישות ועמדות** (ירושלים: משרד החינוך והאוניברסיטה העברית).

דרויאן נ' (1981). **ללא מרבד קסמים: ההתיישבות התימנית בארץ-ישראל, תרמ"א-תרע"ד** (ירושלים: יד יצחק בן-צבי).

הורוביץ ת' (1996). "בין שיזור להתבדלות: דפוסי קליטתם של יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל בחמש השנים הראשונות לעלייתם," **בטחון סוציאלי**, גיליון 45, עמ' 95-111.

הורוביץ ד' ומ' לייסק (1990). **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר** (תל-אביב: עם עובד).

הכהן ד' (1994). **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל: 1948-1953** (ירושלים: יד יצחק בן-צבי).

----- (1998). "מדיניות העלייה בעשור הראשון למדינה: הניסיונות להגבלת העלייה וגורלם," בתוך: ד' הכהן (עורך), **קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות** (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל).

הראבן א' וא' גאנס (1996). **שוויון ושילוב: מבט לאחור ומבט קדימה** (ירושלים: עמותת סיכוי).

הרצוג ח' (1986). **עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד).

ורצברגר א' (1991). **הפרטת השיכון הציבורי בישראל**, נייר דיון 91-5 (תל-אביב: המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר – אוניברסיטת תל-אביב).

זוסמן צ' ודי' זכאי (1983). **שינויים במבנה השכר בשירות הציבורי בתקופת אינפלציה גוברת 1974-1981** (ירושלים: בנק ישראל, מחלקת המחקר).

זחאלקה ג' (1998). "ייפו החדשה," **מצד שני**, מס' 13, עמ' 17-21.

חמאיסי ר' (1998). "לקראת פיתוח ערים לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל," **מצד שני**, מס' 13, עמ' 21-25.

חסון ש' (1987). **מחאת הדור השני** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

חסון שי ועי גונן (1997). **המתח התרבותי בין יהודים בירושלים** (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות).

יוגב אי ויי אילן (1991). "דימוי עצמי ושאיפות השכלה בעיר פיתוח ובפרבריה הכפריים", בתוך: **מעשה החינוך וזיקותיו לקהילה: מנחת עיונים לישראל פולק** (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב – בית-הספר לחינוך).

יוגב אי ורי שפירא (1992). "השכלה, משכל ורכישת סטאטוס: היבטים עדתיים בהתפתחותה של ישראל כחברה מסמיכה", בתוך: אי יוגב (עורך), **התפשטות ההשכלה בישראל** (תל-אביב: בית-הספר לחינוך – אוניברסיטת תל-אביב והוצאת מסדה).

יפתחאל אי (1993). "מודל 'הדמוקרטיה האתנית' ויחסי יהודים-ערבים בישראל: היבטים גיאוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים", **אופקים בגיאוגרפיה**, מס' 37-38, עמ' 51-59.

----- (1998). "בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", **עיוני משפט**, כא (3), עמ' 637-664.

יפתחאל אי וא' צפדיה (1999). **מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון-אפריקה, 1952-1998** (באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב).

כהן אי (1969). "פיזור האוכלוסייה ומיזוג הגלויות כמשימות מתנגשות", בתוך **מיזוג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, 25-26 באוקטובר 1966** (ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית).

כהן אי ועי כהן (1996). **החינוך האפור בישראל: התל"ן בשנות ה-90** (ירושלים: המכון לחקר מערכות חינוך).

כהן יי (1998). "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1995-1975", **סוציולוגיה ישראלית**, כרך א, מס' 1, עמ' 115-134.

כהן יי ויי הברפלד (1995). **פערים בהשכלה ובהכנסה בין מזרחים לאשכנזים בישראל: 1975-1992**, נייר דיון מס' 80 (תל-אביב: מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה – אוניברסיטת תל-אביב).

לביא וי ואחרים (1999). **פערים בהישגים לימודיים בין קבוצות אוכלוסין בישראל ודרכים לצמצומם**, דו"ח הצוות המכין לכנס הכלכלי השביעי, יולי (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה).

- לו-יון י' ור' קלוש (1994). **דיוור בישראל – מדיניות ואי-שוויון** (תל-אביב: מרכז אדוה).
- (1995). **דיוור בישראל – מדיניות הדיוור**, מידע על שוויון, מס' 4, ינואר (תל-אביב: מרכז אדוה).
- לוי א' (1989). **החרדים** (ירושלים: כתר).
- לוי ג' (1995). **ותודה לאשכנזים: הפוליטיקה של המזרחיות בישראל**, עבודה לתואר שני, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב.
- (1998). "ממלכתיות מאז ולתמיד: חינוך אוניברסלי או פרטיקולריזם ציוני?" מאמר שהוצג בכנס השנתי של האגודה הישראלית למדע המדינה, האוניברסיטה העברית – ירושלים, 4 ביוני 1998.
- לוי ג' ותי' ברקאי (1998). "יום השואה בעיניים מתקדמות: אתניות, מעמד וחינוך בישראל", **פוליטיקה**, מס' 1, יוני.
- לוי י' (1993). **תפקיד הספירה הצבאית בנינוי הסדר החברתי-פוליטי, ניהול הסכסוך הישראלי-ערבי כאסטרטגית שליטה מדינתית**, עבודה לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- (1996). "מדיניות מלחמתית, יחסים בינעדתיים והתפשטות פנימית של המדינה: ישראל 56-1948", **תיאוריה וביקורת**, מס' 8, עמ' 203-223.
- לוי ש' (1992). **אינדיקטורים לבעיות חברתיות בישראל: 1979-1992** (ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי).
- לוי-אפשטיין נ', מ' סמיונוב וס' אלון (1995). **הדינמיקה של אבטלה ותת-תעסוקה**, סדרת ניירות לדיון 95-1 (תל-אביב: המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר, אוניברסיטת תל-אביב).
- לוסטיק א' (1985). **ערבים במדינה יהודית** (חיפה: מפרש – הוצאה לאור).
- לימן-וילציג ש' (1992). **מחאה ציבורית בישראל 1992-1949** (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן).
- ליסק מ' (1993). "סיכום: תעסוקה, השכלה ופעילות פוליטית – דפוס מוביליות בקרב עדות המזרח", בתוך: ש"נ אייזנשטדט, מ' ליסק וי' נהון (עורכים), **עדות בישראל ומיקומן החברתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

- ליפשיץ ג' (1990). **ערי הפיתוח – בסיס חדש לתכנון מדיניות** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1995). **אפיון הרשויות המקומיות ודירוגן לפי הרמה החברתית-כלכלית**, פרסום מיוחד 1039.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1997). **סקר הכנסות 1996** (ירושלים: משרד האוצר).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1997). **סקרי כוח אדם 1996 – לקט ממצאים סטטיסטיים** (ירושלים: משרד האוצר), יוני.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1998). **סקר הכנסות 1997** (ירושלים: משרד האוצר).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1999). **סקר הכנסות 1998** (ירושלים: משרד האוצר, פורסם באינטרנט 20.12.1999).
- מארק נ' (1994). **פערים בין-עדתיים בישראל – שינויים על-פני זמן**, נייר דיון מס' 94-5 (תל-אביב: המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר – אוניברסיטת תל-אביב).
- מדינת ישראל (1997). **השנתון הסטטיסטי לישראל, מספר 48** (ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה).
- המוסד לביטוח לאומי (1996). **שכר ממוצע, תעסוקה, חברות בקופת חולים ומעמד בעבודה לפי יישוב: 1993-1995**, סקר מס' 140, אוקטובר.
- (1997). **ממוצעי שכר והכנסה והתפלגותם לפי משתנים כלכליים שונים: 1993-1994**, סקר מס' 142, פברואר.
- (1997א). **סקירה שנתית 1996/97** (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי) – מינהל המחקר והתכנון).
- (1998). **סקירה שנתית 1997/98** (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי) – מינהל המחקר והתכנון).
- (1999). "מגמות שינוי בממדי העוני ובאי-השוויון בהתחלקות ההכנסות במשק בשנת 1998 – ממצאים עיקריים", פורסם באתר: <http://www.btl.gov.il>

המועצה להשכלה גבוהה – הוועדה לתכנון ולתקצוב (1997). **מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל – מגמות והתפתחויות, דו"ח סטטיסטי 1997** (עורך: ש' הרשקוביץ).

המועצה הלאומית לצמצום פערים בחברה הישראלית ולמלחמה בעוני (1998). **הכינוס השני – תמצית דו"ח ביניים**, 19 בינואר 1998. ----- (1998א). **תמצית המלצות ביניים**, מרץ.

מינהל הכנסות המדינה (1998). **דו"ח מינהל הכנסות המדינה 1997 – מס' 47** (ירושלים: משרד האוצר).

משרד החינוך, (1997). **מערכת החינוך בראי המספרים** (ירושלים: משרד החינוך והתרבות).

נהון י' (1984). **מגמות בתעסוקה – הממד העדתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

----- (1984א). "פערים עדתיים – תמונת מצב לאורך זמן", בתוך: נ' כהן, וא' אחימאיר (עורכות), **כוונים חדשים בחקר הבעיה העדתית: רב-שיח** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

----- (1987). **דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה – הממד העדתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

----- (1998). **עובדים עצמאיים – הממד העדתי** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

סבירסקי ש' (1981). **לא נחשלים אלא מנוחשלים** (חיפה: מחברות למחקר ולביקורת).

----- (1990). **החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים** (תל-אביב: ברירות).

----- (1995). **זרעים של אי שוויון** (תל-אביב: ברירות).

סבירסקי ש' וד' ברנשטיין (1993). "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", בתוך: אי רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** (תל-אביב: ברירות).

סבירסקי ש' וי' יחזקאל (1998). **זכאים לתעודת בגרות לפי יישוב, 1994-1996** (תל-אביב: מרכז אדוה).

- סבירסקי שי' ובי' סבירסקי (1997). **השכלה גבוהה בישראל**, מידע על שוויון, מס' 8 (תל-אביב: מרכז אדוה).
- סבירסקי שי', מי' סן-זנגי ועי' דגן (1996). **מבט על תקציב משרד החינוך, 1990-1996** (תל-אביב: מרכז אדוה).
- סבירסקי שי', מי' סן-זנגי, אי' קונור ובי' סבירסקי (1997). **מבט על התקציב 1998** (תל-אביב: מרכז אדוה).
- סבירסקי שי' ואי' קונור (1997). **שינויים בתקציב משרד העבודה והרווחה: 1997 לעומת 1996 – עדכון** (תל-אביב: מרכז אדוה).
- סמוחה סי' (1980), "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל", **מגמות**, כרך כ"ו, מס' 1, עמ' 7-36.
- (1984). "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות", **מגמות**, כרך כ"ח, מס' 2-3, עמ' 169-209.
- (1993). "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", בתוך: אי' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** (תל-אביב: ברירות).
- סמיונוב מי' ותי' לרנטל (1993). "הקשר בין ארץ המוצא לבין השגת מיצב חברתי-כלכלי באוכלוסייה היהודית בישראל", **מגמות**, מס' 34, עמ' 582-599.
- סנאט – עמותה ליד המכון הישראלי למחקר כלכלי-חברתי (1997). **דף מידע מס' 27**.
- עוואד יי (1998). "השפעת משתנים מקרו-כלכליים על עוני והתחלקות הכנסות בישראל", **סקירה שנתית 1997/98**, (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי).
- פארס אי' (1993). **לא על הפיתה לבדה: עוני ופערים כלכליים באוכלוסייה הערבית בישראל** (בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל).
- פלד יי (1993). "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", **תיאוריה וביקורת**, מס' 3.
- (1997). **אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד).

פלד מ' (1994). "כאילו בחירה: לא כל בחירה היא בחירה אמיתית", **הד החינוך**, יולי-אוגוסט, עמ' 6-11.

פרידמן מ' (1991). **החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

פרס י' (1976). **יחסי עדות בישראל** (תל-אביב: ספרית פועלים).

צמרת צ' (1997). **עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות** (באר שבע: המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב).

קימרלינג ב' (1994). "דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל", **זמנים**, 50-51, חורף, עמ' 116-130.

קיפניס ב' (1996). "שינויים נורמטיביים בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית בישראל משנות ה-70 עד ראשית שנות ה-90", **בטחון סוציאלי**, גיליון 45, פברואר, עמ' 37-53.

קלינוב ר' (1989). "שילוב מימון פרטי במערכת החינוך היסודי", **רבעון לכלכלה**, מס' 141, יולי, עמ' 132-136.

----- (1993) **כוח העבודה בישראל: 1990-1948**, מאמר לדיון 93.08 (ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק).

קלינוב-מלול ר' (1969). "קליטת עליה ופערי הכנסות משכר", בתוך: **מיזוג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים - 26-25 אוקטובר 1966** (ירושלים: מאגנס)

קשתי י' (1991). "פנימיות ליטעוני טיפוחי - בחינה חוזרת", בתוך: **מעשה החינוך וזיקותיו לקהילה: מנחת עיונים לישראל פולק** (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב - בית-הספר לחינוך).

רוזנפלד ה' ושי' כרמי (1979). "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", **מחברות למחקר ולבקורת**, מס' 2, פברואר

רייטר י' (1997). **שילוב אקדמאים ערבים בשדות המדינה**, יער - סדרת ניירות עמדה (בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל).

שאול י' (1998). "סכין החיתוך של משרד החינוך", **חדשות ה.ל.ה.**, מס' 62, יוני, עמ' 3-6.

שביט יי (1992). "הסללה והתרחבות שעורי הלמידה של ערבים ויהודים בישראל", בתוך: אי יוגב (עורך). **התפשטות ההשכלה בישראל** (תל-אביב: בית-הספר לחינוך – אוניברסיטת תל-אביב והוצאת מסדה).

שביט יי ווי קראוס (1992). "שינויים בתהליך הריבוד ההשכלתי ברצף שנתונים", בתוך: אי יוגב (עורך). **התפשטות ההשכלה בישראל** (תל-אביב: בית-הספר לחינוך – אוניברסיטת תל-אביב והוצאת מסדה).

שביט יי וחי שטייר (1997). "עדתיות והשכלה בדפוסי נישואין בישראל, שינויים בחלוף הזמן", **מגמות**, כרך ל"ח, מס' 2, עמ' 207-226.

שגב תי (1984). **1949: הישראלים הראשונים** (ירושלים: דומינו).

שטייניץ ר' (1984). "מדיניות חינוכית ופער בין-עדתי", **מגמות**, כרך כ"ח, מס' 2-3, עמ' 169-206.

שלהב יי (1997). **מינהל וממשל בעיר חרדית** (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות).

שלהב יי ומי פרידמן (1985). **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל).

שלו מי (1999). "האם הגלובליזציה והליברליזציה "נירמלו" את הכלכלה המדינית של ישראל?" **תיאוריה וביקורת**.

שמיר מי ואי אריאן (1982). "ההצבעה העדתית בבחירות 1981", **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**, כרך 5, מס' 19-20 עמ' 88-104.

שמש-ישראלי ני (1996). **השפעת שינויים בחינוך על אי-שוויון בהתחלקות ההכנסות בישראל, 1986/7 ו-1992/3**, מחקר מס' 64 (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי).

שפיר גי (1993). "קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים", בתוך: אי רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** (תל-אביב: ברירות).

שפיר גי ווי פלד (1986). "לשכים בעיניכם... אפיונים חברתיים-כלכליים של מקורות ההצבעה עבור הרב כהנא", **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**, כרך 7, מס' 25, עמ' 115-130.

שפירא יי (1989). **לשלטון בחרתנו** (תל-אביב: עם עובד).

שפירא ר' (1988). **יחודיות חינוכית-חברתית: בתי-ספר ייחודיים – רקע, התפתחות ובעיות**, נייר עמדה מס' 4.88 (תל-אביב: בית-הספר לחינוך – אוניברסיטת תל-אביב).

שרון ע' (1997). "אי-שוויון כלכלי", **הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 1996** (ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל), עמ' 81-87.

שרמן נ' (1995). **התרחבות ההשכלה הגבוהה בישראל והמכללות האזוריות** (המרכז ללימודי פיתוח).

Al-Haj, M. (1995). **Education, Empowerment, and Control: The Case of the Arabs in Israel** (Albany, NY: SUNY Press).

Ben-Porat A. (1989). **Divided We Stand: Class Structure in Israel from 1948 to the 1980s** (Westport CT.: Greenwood Press).

Berman E. (1999). "Subsidized Sacrifice: State Support of Religion in Israel," A paper presented at a conference on Economics of Judaism, Bar-Ilan University, December 1998 (Revised: January 1999).

---- (1999a). "Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews," unpublished paper.

Berman E., and Klinov R. (1997). **Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from a Sample with Infinite Horizons (or: Jewish Father Stops Going to Work)**, Discussion paper No. 97.05 (Jerusalem: The Maurice Falk Institution for Economic Research in Israel).

Cohen Y., and Y. Haberfeld (1998). "Second Generation Jewish Immigrants in Israel: Have the Ethnic Gaps in Schooling and Earnings Declined?" **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 21, No. 3, May, pp. 507-528.

Collins R., (1979). **The Credential Society**. New-York: Academic Press.

Gonen A., (1995). **Between City and Suburb: Urban Residential Patterns and Processes in Israel** (Aldershot: Avebury).

----- (1998). "Who to the Frontier? Changing Policies in the Peopling of Israel's Frontier," O. Yiftachel and A. Meir (eds.), **Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel** (Boulder, CO.: Westview Press).

Granovetter M. (1985). "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness," **American Journal of Sociology**, 91(3), pp. 481-510.

Hasson S. (1998). "From Frontier to Periphery in Israel: Cultural Representations in Narratives and Counter-narratives," O. Yiftachel and A. Meir (eds.), **Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel** (Boulder, CO.: Westview Press).

Kraus V., and R.W. Hodge (1990). **Promises in the Promised Land: Mobility and Inequality in Israel** (New York, Greenwood Press).

Kretzmer D. (1987). **The Legal Status of the Arabs in Israel**, (Tel-Aviv: International Center for Peace in the Middle East), p. 120.

Levy Y. (1997). **Trial and Error: Israel's Route from War to De-escalation** (Albany, NY: SUNY Press).

Lewin-Epstein N. (1990). **The Arab Economy in Israel: Growing Population-Jobs Mismatch**, Discussion Paper No. 014-90 (Tel-Aviv: The Pinhas Sapir Center for Development – Tel-Aviv University).

Lewin Epstein N., and M. Semyonov (1993). **The Arab Minority in Israel's Economy – Patterns of Ethnic Inequality**, (Boulder, San-Francisco, Oxford: Westview Press).

Lewin-Epstein N., Y. Elmelech and M. Semyonov (1997). "Ethnic Inequality in Home Ownership and the Value of Housing: The Case of Immigrants in Israel," **Social Forces**, 75(4), pp. 1439-1462.

Lewin-Epstein N., Semyonov M., Spilerman S., and Manor-Shmidt N. (1996). **Consequences of Intergenerational Transfers of Wealth for Living Standards and Social Inequality** (Tel-Aviv: The Institute for Social Research The Department of Sociology and Anthropology, Tel-Aviv University).

Lissak M. (1975). "Continuity and Change in the Voting Patterns of Oriental Jews," in: A. Arian (ed.), **The Elections in Israel – 1973** (Jerusalem: Jerusalem Academic Press).

Majid Al-Haj and Avner Yaniv (1983). Uniformity or diversity: a reappraisal of the voting behavior of the Arab minority in Israel, in: A. Arian (ed.), **The Elections in Israel 1981**, Ramot, Tel-Aviv University.

Mar'i S. K. (1978). **Arab Education in Israel**, Siracuse: Siracuse University Press.

Peled Y. (1990). "Labor Market Segmentation and Ethnic Conflict: The Social Basis of Right – Wing Politics in Israel," in: A. Arian and M. Shamir (eds.), **The Elections in Israel-1988** (Boulder CO.: Westview Press).

----- (1990a). "Ethnic Exclusionism in the Periphery: The Case of Oriental Jews in Israel's Development Towns," **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 13, No. 3, July, pp. 345-367.

----- (1998) "Toward a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas," **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 21, No. 4, July.

----- (1998a). "Mizrahi Jews and Palestinian Arabs: Exclusionist Attitudes in Development Towns," in: O. Yiftachel and A. Meir (eds.), **Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel** (Boulder, CO.: Westview Press).

Razin A., and E. Sadka, (1993). **The Economy of Modern Israel: Malaise and Promise** (Chicago, Ill.: Chicago University Press).

Semyonov M. and N. Lewin-Epstein (1988). "Segregation and Competition in Occupational Labor Markets," Research Report No. 001 (Tel-Aviv: The Institute for Social Research Department of Sociology and Anthropology, Tel- Aviv University).

Semyonov M., and A. Tyree (1981). "Community Segregation and the Cost of Ethnic Subordination," **Social Forces**, 59, March.

Semyonov M. and E. Yuchtman-Yaar (1988). **Ethnicity, Education and Occupational Inequality: Jews and Arabs in Israel**, Discussion Paper No. 16-88 (Tel-Aviv: The Pinhas Sapir Center for Development, Tel- Aviv University).

Schnell I. (1998). "Arab Industrial Frontiers: Sales Linkages and Spatial Integration," in: O. Yiftachel and A. Meir (eds.), **Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel** (Boulder, CO.: Westview Press).

Shafir G. (1989). **Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict: 1882-1914** (Cambridge: Cambridge University Press).

Shafir G. and Y. Peled (1998). "Citizenship and Stratification in an Ethnic Democracy," **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 21, No. 3.

Shavit Y. (1984). "Tracking and Ethnicity in Israeli Secondary Education," **American Sociological Review**, No. 49, pp. 210-220.

Smooha S. (1978). **Israel: Pluralism and Conflict**, (London: Routledge and Kegan Paul).

---- (1990). "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel," **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 13, No. 3, July, pp. 389-413.

State of Israel (1997). **Combined Initial and Second Report of the State of Israel Concerning the Implementation of the United Nations Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR)** (Jerusalem: Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Justice, Ministry of Labor and Social Affairs).

----- (1998). **Issues Raised by the Pre-Session Working Group of The Committee on Economics, Social and Cultural Rights (CESCR), In Connection with the Consideration of the Combined Initial and Second Report of the State of Israel** (Jerusalem: Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Justice, Ministry of Labor and Social Affairs).

Swirski B. (1995). **Inequality among Jews in Israel** (Tel-Aviv: Adva Center).

Swirski S., E. Konur and Y. Yecheskel (1998). **Government Allocations to the Ultra-Orthodox (Haredi) Sector in Israel** (Tel-Aviv: Adva Center).

Swirski S., Y. Yecheskel and E. Konur 1998). **Israel: A Social Report 1998** (Tel-Aviv: Adva Center).

Yiftachel O. (1997) "Nation-Building or Ethnic Fragmentation? Frontier Settlement and Collective Identities in Israel," **Space and Polity**, Vol. 1, No. 2, pp. 149-169.

----- (1998). "'Ethnocracy' and Geography: Territory and Politics in Israel/Palestine," **Middle East Report**, Spring.

Yiftachel O. and A. Meir (1998). "Frontiers, Peripheries, and Ethnic Relations in Israel: An Introduction," in: O. Yiftachel and A. Meir (eds.), **Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel** (Boulder, CO.: Westview Press).

Yitzhaki S. (1988). "On Stratification and Inequality in Israel," in **Bank of Israel Economic Review**, No. 63 (Jerusalem: Bank of Israel).

